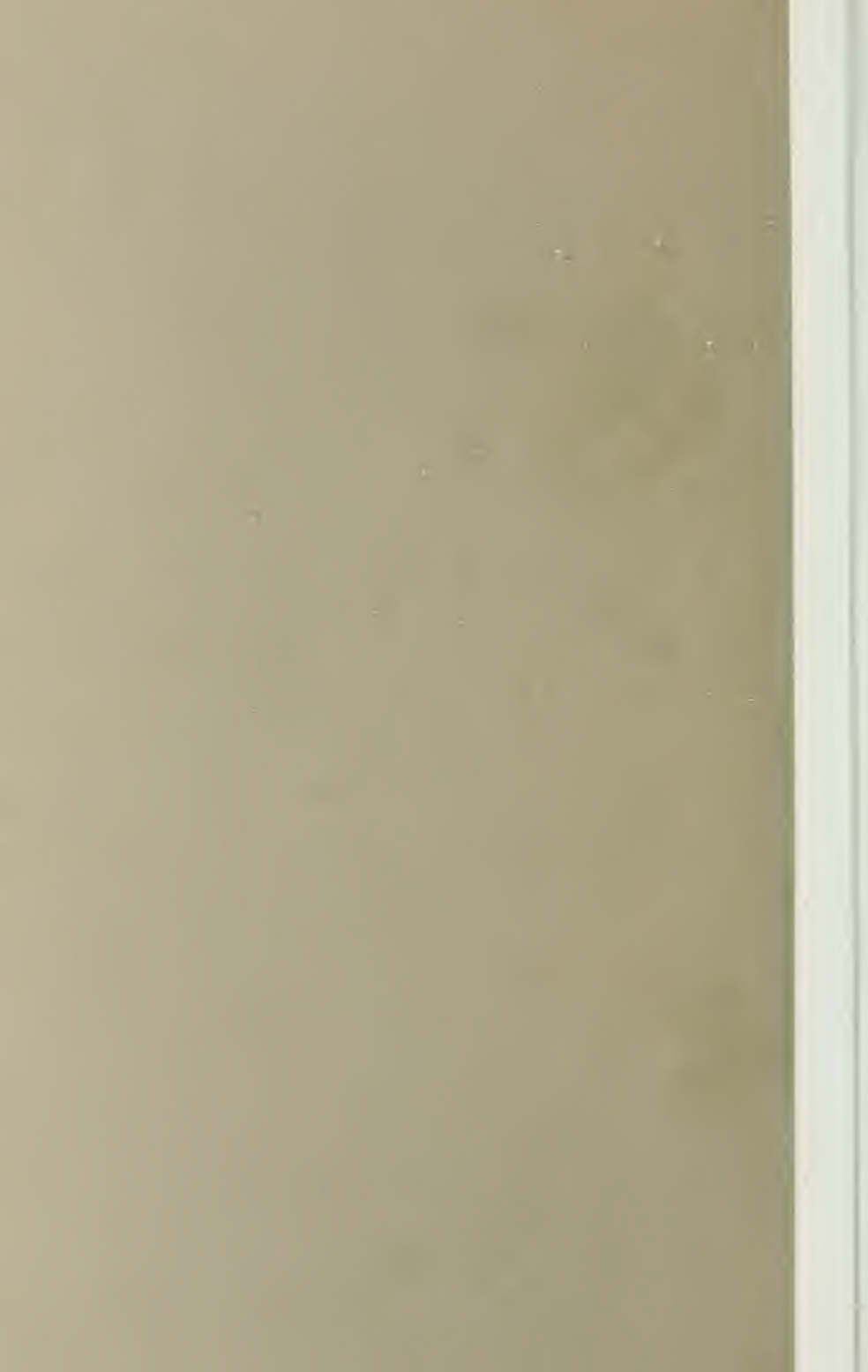

Gangesa
Tattvacintamani-didhiti-
vivrti

B
132
N8G3
1910
V. 1
Pt. 6

V.1

pt. 6

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES No. 1323.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः

B
132
N803
1910
Vol
pt. 6

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

BY
GADADHARA BHATTACHARYYA
WITH TATTVACINTĀMANI AND DIDHITI

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMAKHYANATHA TARKAVAGISA,
Late Professor, Sanskrit College.

VOLUME I. FASCICULUS VI.

Calcutta,

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.

1912.

बौद्धिक-विज्ञान-संस्थान-कलकत्ता

पो० बाक्स नं० ८, बनारस-१

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

		Rs.	
• Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ...	...	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	1	14
* Agni Purāna, Fasc. 6-14 @ /10/ each ...	...	5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III. Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	...	14	6
Aitereya Lochana. ...	...	2	0
• Apu Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each ...	...	2	8
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/- ...	...	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	...	3	12
* Atharvana Upaniṣhad, Fasc. 4-5 @ /10/ each ...	...	1	4
* Atmatattviveka, Fasc. I. @ /10/ each ...	...	0	10
Aṣṭavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/ each ...	...	15	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ /10/ each ...	...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	3	12
* Bhāmatī, Fasc. 4-8 @ /10/ each ...	...	3	2
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	...	4	6
Baudhyostatrasaṅgraha ...	...	2	0
Brhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	...	2	8
Brhaddharma Purāna Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	...	3	12
Bodhihearyāvatāra of Čāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3 ...	...	1	14
Čatadāsaṇi, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	...	8	0
Čatapatya Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	...	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/ ...	...	3	2
Čatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I, Fasc. 1-14 @ /10/ each ...	...	8	12
* Čaturvarga Čhintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10, Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	...	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each ...	...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/ ...	...	1	4
Člockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each ...	...	8	12
* Črauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 1-17 @ /10/ each ...	...	3	12
Ditto Čāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each ...	...	10	0
Ditto Vol. 1-3 @ /10/ each ...	...	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	...	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	...	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	...	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I @ /10/ each ...	...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. -2 @ 1/4/ each ...	...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista ...	...	2	0
Ditto Grihya Saṅgraha ...	...	0	10
Haralata ...	...	1	14
Karmapradiphi, Fasc. I ...	...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each ...	...	17	8
* Kūrma Purāna, Fasc. 3-9 @ /10/ each ...	...	4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	...	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol III, Fasc. 1-10 @ /10/ each ...	...	19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4 ...	...	1	4
Manuṭikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each ...	...	9	0

वेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन समवेतमात्रस्यैव तदभावतया (१) वायुत्वादेरपि तथात्वात्(२) । न च पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभाववति जलादौ समवेतत्वावच्छिन्नाभावविरहान्न तयोः समनैयत्यं एवञ्च गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमतेऽपि पृथिवीसमवेतत्वस्य तादृशविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकं समवेतत्वविशिष्टवति जलादौ तत्त्वत्वेन तन्मात्रस्य तदप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् इति वाच्यम् । विशिष्टाभावस्य साध्यत्वे तस्य वायुसाधारणतया सङ्घेतुत्वप्रसङ्गेन पृथिवीसमवेतत्वोपलक्षिताभावस्यैवात्र साध्यतयोपगन्तव्यत्वादिति गुणपदोपादानं, पृथिवीसमवेतगुणत्वावच्छिन्नाभावश्च गुणादिसाधारणतया न समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियत इति नोक्तदोषावसरः । ध्वंस प्रागभावावच्छिन्ने सामान्याभावमभ्युपगच्छतां वाङ्मादेरप्युत्पत्तिकालाद्यवच्छेदेन पृथिवीवृत्तिगुणसामान्याभाववत्त्वात् तत्साध्यको वायुत्वादिः सङ्घेतुरेवेति नातिव्याप्तिसम्भव इत्यतः साध्यान्तरमाह, 'सत्तान्येति, सत्तान्यत्वनिवेशप्रयोजनं पूर्व्ववत्, वायुत्वादेरपि सत्तान्यसमवेताभावाभावत्वात् 'पृथिवीति, अत्र पृथिवीपदं पृथिवीसामान्यपरमेव, घट-पट-वायुहित्वादेः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन व्याप्यवृत्तित्वविशेषणव्यावृत्तत्वात्, 'रूपादिघटितत्वेनेत्यत्र रूपपदोपादानं प्राचीनमताभिप्रायेणोपन्यस्तम् । पूर्व्वसाध्यमभिप्रेत्य साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन

(१) पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावाभावतथेत्यर्थः ।

(२) साध्याभावत्वादित्यर्थः ।

वायुत्वेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवादाह, 'रूपवदन्यत्वादेति । ननु सम-
 नियताभावैक्यमते सत्तान्यपृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्ता-
 न्यद्रव्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावाभिन्नतया विभ्वसमवेतपृथिवीसम-
 वेतत्वावच्छिन्नाभावस्य विभ्वसमवेतस्पर्शवत्समवेतसामान्याभावा-
 भिन्नतया वायुत्वादिरपि तदभाव इति न तादृशाभावसाध्यकेऽति-
 व्याप्तिः सम्भवतीति पूर्वोक्ताया रूपाभाववान् वायुत्वादित्यत्रा-
 व्याप्तेरेवोक्तविवक्षायां दुर्व्यारतामाह, 'वस्तुत इति, अत्रायमाशयः
 यावतामैकाधिकरण्यं तावत्समुदायाधिकरणत्वमित्यस्य यत्किञ्चि-
 दधिकरणवृत्तिसकलसाध्याभावाधिकरणत्वं यत्किञ्चिदधिकरण-
 वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकाधेयताकत्वपर्यवसितमर्थः, साध्याभावा-
 धिकरणाधिकरणकसकलसाध्याभावाधिकरणत्वं साध्याभावसमा-
 नाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकाधेयताकत्वपर्यवसितं वा, आद्ये
 व्यभिचारिमात्रे अतिव्याप्तिः जगत एव साध्यवद्यत्किञ्चिदधि-
 करणव्यक्तिवृत्तिसाध्याभाववत्त्वादिति समुदायपदोपादानस्याकि-
 ञ्चित्करतया तद्विवक्षणासम्भवः, द्वितीये च साध्याभावसमाना-
 धिकरणसाध्याभावत्वमुक्तस्थले निखिलरूपानामेवाक्षतमिति ता-
 दृशसाध्याभावत्वव्यापिका न केनाप्यधिकरणेन निरूपिताधेयतेति
 तादृशाधिकरणाप्रसिद्धिस्तदवस्थैवेति ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाव-
 वति वृत्तिस्तदभावी वक्तव्यः, अन्यथा धूमादावव्याप्तिः,

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ
वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा, तथाच
सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः
साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धिः, साधनस-
मानानाधिकरणत्वेन साध्याभावा विशेषणीया इति
चेद्विशेष्यन्तां तथापि भूतत्व-मूर्त्तत्वाद्योरन्यतरत्वेना-
भावं साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्या-
भावसमुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महा-
कालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषण-
ताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदाय-
वति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु स्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्त-
दधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकस्ववृत्तिकाधिकरणमेवाधिक-
रणान्तार्थः, धूमवान् वङ्गेरित्यादौ महानसादिकं न तथा अयो-
गोलकवृत्तितयास्तद्वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वात् अयोगोलका-
दिवृत्तिसाध्याभावत्वस्य च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भावसाधारणतया तद्वृत्तित्वाव्याप्यत्वात् इत्ययोगोलकाद्येव तादृशं
स्वम् इति नातिव्याप्तिः, तादृशयत्किञ्चिदधिकरणरूपादिवृत्ति-
त्वाभावस्य वङ्गादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः तादृशं यद्यत् स्वं ताव-

दन्यतमवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशात्, अन्यत-
मत्वञ्च तत्तदवृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदन्यान्यत्वम् अतो न केव-
लान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धिः, तादृशं स्वं यद्यत्तदधिकरणवृत्तित्वा-
भावकूटवत्त्वनिवेशेऽपि केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तिर्हेतुमतोऽपि
तथात्वादिति (१) तदुपेक्षितम् । रूपसामान्याभाववान् वायु-
त्वादित्यादौ च सकलरूपवतामेव तथात्वं स्ववृत्तितया एव
तत्तद्घटादिवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वादतोनाव्याप्तिः । अथवा
स्ववृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन यद-
धिकरणवृत्तित्वं तादृशाधिकरणमेवाधिकरणान्तार्थः, धूमवान्
वङ्गेरित्यादौ च तादृशाधिकरणं न साध्यवत् तद्वृत्तिसकलसा-
ध्याभावसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य
तदवृत्तित्वात् किन्तु अयोगोलकाद्येवेति जगतोऽतथात्वात्
नातिव्याप्तिः, रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादौ च तादृशाधिकरणं
तत्तद्घटादिरेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तद्वृत्ति-
सकलसाध्याभावसमानाधिकरणत्वात् तादृशस्य च तद्वृत्तित्वनिय-
मात्, तद्वृत्तिसाध्याभाववत्त्वञ्च तत्रैव प्रसिद्धमिति नाव्याप्त्यव-
सरः, शेषं पूर्ववत् (२) । अथवा व्यासज्यवृत्तिसाध्याभावमात्र-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वं जगत-
एव साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतया व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः

(१) तादृशस्वत्वाक्रान्तत्वात् तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादिति भावः ।

(२) तादृशाधिकरणं यद्व्यवत् तावदन्यतमवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिता,
अन्यतमत्वञ्च पूर्ववदित्यर्थः ।

धारणाय व्यासज्यवृत्तित्वं धर्मविशेषणं, तथासत्यपि जगतएव
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तितथाविधधर्मावच्छिन्ना-
धिकरणत्वात् स एव दोष (१) इति आधेयतावच्छेदकतादृशधर्म-
न्यूनवृत्ति सद्व्याप्यं यद्यत्तदन्यत्वेनापि धर्माविशेषणीयः, न्यूनवृ-
त्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमात्रम्, उक्तस्थले तद्रू-
पव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावोभयत्वादिरेव तादृशो धर्मः
तस्य रूपान्तरसाधारणत्रित्वादिन्यूनवृत्तित्वेऽपि तादृशत्रित्वाव-
च्छिन्नस्य क्वचिदप्यवृत्तेः तस्याधेयतानवच्छेदकतया आधेयताव-
च्छेदकीभूततादृशधर्मन्यूनवृत्तित्वाविरहात् । न च समनियताभा-
वैक्ये व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रवृत्तिव्यासज्यवृत्तिधर्माप्र-
सिद्ध्या केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति व्या-
सज्यवृत्तित्वस्थले अव्यासज्यवृत्त्यनेकवृत्तिधर्मभिन्नत्वस्य विशेषणी-
यत्वात् केवलान्वयिसाध्यकस्थले साध्याभावत्वस्यैव तथात्वात् । न
च तथापि तत्र तादृशाभावत्वन्यूनवृत्तिव्याप्यधर्माप्रसिद्ध्या तद्दोष-
तादवस्थ्यमिति वाच्यम् । न्यूनवृत्तिव्याप्यत्वस्थानेऽन्यूनवृत्तित्व-
व्याप्यत्वोभयाभाववत्त्वस्य निवेशनीयत्वादित्यतो दोषान्तरदानाय
वृत्तौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धं निवेशयति, 'किञ्चेति, 'धूमादाव-
व्याप्तिरिति, वङ्गिमन्मात्रसमवेतघटादिव्यक्तौ वर्त्तमानस्य निर्वङ्गि-
समवेतत्वाभावस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । एतच्च यत्किञ्चित्सम्बन्धाव-
च्छिन्नतादृशवृत्तित्वात्समनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशाभिप्राये-

(१) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावकूटत्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मः तदव-
च्छिन्नाधिकरणत्वं जगत इति ।

ण, अन्यथा निर्वह्निमंयुक्तत्वादिसाधारणतादृशवृत्तित्वत्वं प्रति तथा-
विधाभावप्रतियोगिताया अव्यापकत्वात्तस्य लक्षणाघटकतया
वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्याभावाधिकरणकालादौ वृत्तेर्निर्वह्निवृत्ति-
त्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृ-
त्तिमवृत्तित्वादव्याप्त्यसङ्गतेः । अतएव सस्वन्धमनिवेश्य तादृशा-
धिकरणवृत्तित्वात्समनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशपक्षे दूषणा-
न्तरमाह, 'साध्यतावच्छेदकसस्वन्धेनेति, एतच्च कालिकसस्वन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य कालादावसत्त्वेऽपि तस्य यथा-
विवक्षितसाध्याभावसमुदायवत्त्वमक्षतमेवेति सूचनाय । 'कालादा-
वित्यादिपदादिपयितासस्वन्धेन वस्तुमात्रसस्वन्धिन ईश्वरज्ञानादेः
परिग्रहः, 'व्यभिचारिणीति यत्साध्यके वृत्तिमन्मात्राधिकरणस्य
कालादेर्विवक्षितसाध्याभावकूटवत्त्वं तादृशव्यभिचारिहेतावित्यर्थः,
द्रव्यत्वसाधनके द्रव्यत्व-पृथिवीत्वान्यतराभाव-शुद्धद्रव्यत्वाभावयो-
र्वायुत्वादिहेतुके रूपाद्यात्मकसाध्याभावस्य सत्तादिसाध्यके संयो-
गेन समवायेन वा यत्र हेतुता तत्र सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य
च साधनवदवृत्तित्वात् साधनसमानाधिकरणत्वेनाभावे विशे-
षितं न तानभावानादाय (१) उक्तस्थलेषु अव्याप्त्यतिव्याप्तिप्र-
सञ्जनसम्भव इत्याशङ्कते, 'साधनसमानेति, सदेतौ व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नसाध्याभावानामेव साधनसमानाधिकरणतया तादृ-
शाभावकूटाधिकरणं जगदेव, व्यभिचारिणि च साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाध्याभावस्यापि तथात्वात् तादृशाभावकूटाधिकरणं

निःसाध्यमेव, साधनसामानाधिकरण्योपलक्षिताभावाधिकरण-
त्वमेव निवेशं न तु तत्तद्विशिष्टाधिकरणत्वं तेन व्यतिरेकिणि
हेतौ तद्विशिष्टाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमहत्तित्वसम्भवेऽपि
नाव्याप्तिः, साधनसामानाधिकरणत्वं साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन
साधनतावच्छेदकविशिष्टवद्वृत्तित्वं तेन द्रव्यत्वादेः कालिकसम्ब-
न्धेनाधिकरणे स्पन्दादौ सत्ताधिकरणे गुणादौ च द्रव्यत्व-
पृथिवीत्वान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेऽपि द्रव्यत्व-पृथिवी-
त्वोभयादिसाध्यके द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्तादौ नातिव्याप्तिः । न
च सत्तायां साध्याभावकूटवद्गुणादिवृत्तित्वसत्त्वाद्विशिष्टसत्त्वे
तदभावस्य दुर्लभतया नोपदर्शितसाध्यकविशिष्टसत्त्वे अतिव्याप्ति-
प्रसक्तिरिति वाच्यम् । साधनतावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वानिवेशे
द्रव्यत्वादिसाध्यकविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिवारणाय साधनतावच्छेदके
साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वाभावपर्यन्तनिवेशस्यावश्यक-
तया उक्तस्थलेऽतिव्याप्तिप्रसक्तेः, संयोगेन साध्य संयोगेन
घटादिहेतौ संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाभावस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेन
साधनवति वृत्तेर्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणे गुणादौ
संयोगेन वृत्तेरप्रसिद्धा अव्याप्तिः संयोगि सत्त्वादित्यादौ जगत-
एव संयोगाभाववत्त्वेनातिव्याप्तेर्वारणाय व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाभाव-
वत्त्वनिवेशस्यावश्यकत्वादित्यतोऽनवच्छिन्नैव वृत्तिरत्र प्रवेश्या । न
च साधनसामानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषणेऽपि सत्तान्य-
पृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादित्यादौ साधनसामानाधिकरणघटत-
द्वायुद्वित्व-घट-एतद्वायुद्वित्वादिरूपसाध्याभावकूटाधिकरणपृथिवी-

वृत्तित्वाभावप्रयुक्तातिव्याप्तेरनवतारितत्वात् दूषणान्तरदानमनु-
चितमिति वाच्यम् । यतो द्वित्वादिरूपाभावस्य नवीननये हेत्व-
धिकरणे अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वविरहः अतएव 'पृथिवीवृत्तिगुणे-
त्यादेः सङ्केतत्वमाशङ्क्य 'सत्तान्येति स्थलान्तरमनुसृतम्, इत्यञ्च
नव्यनये तत्र दोषो न भवतीति भूतत्व-मूर्त्तत्वेत्याद्यनुसरणम्(१) ।
अथ साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशिष्टेऽपि सत्तावान्
जातेरित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव प्रत्येकं साधनसमानाधि-
करणाभ्यां द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभाव-द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभ्यां
घटितस्याभावसमुदायस्य सामान्यादावेव सत्त्वात्तत्र च हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः ।

यत्तु द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदककोटी
सत्तात्वं न निवेश्यते द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यमात्रस्यैव तत्प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वसम्भवात् (२) इति द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यावच्छिन्नतत्प्रति-
योगितायाः सत्तात्वसमनैयत्वविरहात् न तादृशाभावस्य लक्षण-
घटकतेति समाधानं, तदतितुच्छं, द्रव्यत्वविशिष्टसत्तावान् जाते-
रित्यादावपीदृशयुक्त्या साध्यतावच्छेदकतादृशविशिष्टसत्तात्वस्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् द्रव्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावस्य च
साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावाद्वाधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेर्दुर्व्यारतया एतल्लक्षणवादिना गुरु-
धर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतस्यावलम्बनीयत्वात् द्रव्यत्व-

(१) न चेत्यादिरनुसरणमित्यन्तः पाठो वङ्गभादर्शपुस्तकेषु नास्ति ।

(२) लघुधर्मस्यावच्छेदकत्वसम्भवे गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति भावः ।

विशिष्टसत्तात्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि समवेतवान् जाते-
रित्यादौ समवायेन एतद्रूपान्यत्वविशिष्टाभाव-तद्रूपान्यत्वविशिष्टा-
भावादीनां समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकतया प्रत्येकं साधन-
समानाधिकरणतया च तद्वघटितकूटाधिकरणे सामान्यादौ हेतु-
तावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा अव्याप्तिवारणासम्भ-
वात्, एवं विशिष्टस्यातिरिक्ततामतावलम्बनाद्दर्शितविशिष्टाभा-
वानां साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वविरहीपपादनेन
समाधानमपि हेयम् उक्तस्थल एव (१) द्रव्यत्व-तदन्यसमवेतो-
भय-गुणत्व-तदन्यसमवेतोभय-कर्मत्व-तदन्यसमवेतोभयाभावानां
साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकानां प्रत्येकं साधनसमा-
नाधिकरणानां समुदायवति सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसि-
द्धा अव्याप्तेस्तावतापि वारणासम्भवात् । न च यादृशसाध्याभा-
वस्तोमाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृशस्तोमाधिकरणवृत्तित्वा-
भावस्य विवक्षितत्वात् उक्ताभावसमुदायाधिकरणतायाः साधन-
वत्यसम्भवात् न तत्समुदायस्य लक्षणघटकतेति नाप्रसिद्धिरिति
वाच्यम् । एवं सत्यपि तादृशविशिष्टाभावाद्येकतर-व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावस्तोमस्य तादृशस्याधिकरणे केषाञ्चिद्वृत्तिमताम-
वृत्तेरव्याप्तितादवस्थ्यात्, एतादृशविवक्षानुसरणे भूतत्व-मूर्त्त-
त्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यत्र भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयघटि-
तसाध्याभावकूटवति हेतोरवृत्तितया वक्ष्यमाणातिव्याप्तेरसङ्गति-
प्रसङ्गाच्च साधनवतो निस्पर्शस्य कस्यचिदपि तादृशोभयघटित-

(१) समवेतवान् जातेरित्यादावेव ।

स्तोमाधिकरणत्वविरहेण तादृशस्तोमस्य लक्षणाघटकत्वात्, प्रति-
योगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च पृथिवी
द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जलावृत्तित्व-तेजोऽवृत्तित्वा-
द्यवच्छिन्नाभावघटितकूटवत्त्वस्य क्वचिदपि साधनवत्यसत्त्वेन तादृश-
कूटस्य लक्षणाघटकत्वात्, यादृशकूटवत्त्वं साधनवतस्तद्वृत्तित्वा-
भावस्य च साधनेऽसम्भावितत्वादित्यतिव्याप्त्यनवकाशात् । अत्राहुः,
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावभिन्नत्वेन साध्याभावविशेषणादुपदर्शितविशिष्टाभावादिनि-
रासः, गुण-कर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ता-
त्वावच्छिन्नसत्ताद्यभावसंग्रहायावच्छिन्नान्तं, वृत्तिर्निरवच्छिन्ना
ग्राह्या अन्यथा संयोगि सत्त्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाद्य-
भावस्य साध्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षण-
घटकत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः, सङ्गती साधनसमानाधिकरणस्य साध्य-
वदवृत्त्यन्यस्याप्रसिद्धेः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नेति, तथाच
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव एव विशिष्टभेदप्रसिद्धिः । न
चैवं साधनतावच्छेदकव्यापकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं व्यर्थम्
अभाववानुमेयत्वादित्यादौ घटत्वादिरूपाभावस्योक्तविशेषणेनैव
व्यावर्तनादिति वाच्यम् । प्रमेयसाध्यकस्थले घटत्व-पटत्वोभ-
याद्यवच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्य गगनत्वाद्यवच्छिन्नगगनाद्यभा-
वाभिन्नस्य संग्रहाय साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वेन समानाधिकरण-
धर्मस्यैव विशेषणीयतया घटत्वादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकघटत्वाभावत्वादेश्चाभावत्वाव्यापकत्वेन घटत्वादौ विशिष्टभेद-

वच्चस्याक्षतत्वात् एतद्विशेषणेन तद्व्यावृत्तेः । न च वाच्यत्वादि-
साध्यकस्थले घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्य संयोगादिव्यधि-
करणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावाभिन्नतया साध्यतावच्छेद-
कव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमक्षतमिति
तत्संग्रहाय समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वविशेषणताया आवश्यकत्वात् प्रमेय-
साध्यकस्थलीयोक्ताभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नगगनाद्य-
भावाभिन्नत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकधर्मो साध्यतावच्छेदकव्याप-
कत्वविशेषणमन्तरेणैव विशिष्टभिन्नत्वमव्याहृतमेवेति वाच्यम् ।
एवमपि गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य समानाधिकरण-
धर्म-तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया उक्ताभावस्य तद-
भिन्नत्वेन तत्र विशिष्टभेदनिर्वाह्याय तादृशविशेषणस्यावश्यक-
त्वात्, समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणं परित्यज्यसाध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेश्य तत्कार्यस्य (१)
साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणसार्धक-
त्वस्य चोपपादनसम्भवाच्च साध्यवृत्तित्वादिग्राभावस्योभयत्वा-
दिना साध्याभाव एव प्रसिद्ध इति न काचिदनुपपत्तिः । एतेन (२)
नीलरूप-घटत्वोभयाभाववान् नीलघटान्यत्वादित्यादौ साध-
नसमानाधिकरणं नीलरूपं न घट इति (३) तादृशनीलरूप-घटत्वा-

(१) वाच्यं चेत्यत्वादित्यादौ घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावसंग्रहस्य ।

(२) साध्याभावे उक्तविशेषणदानेन ।

(३) पटीयनीलरूपस्यैव तथात्वादिति भावः ।

त्वकसाध्याभावघटितकूटाधिकरणप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्यपि निर-
स्तम् । तादृशाभावे उक्तभेदासत्त्वन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
स्यैव लक्षणघटकत्वात्, एवं घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावादेरभावे
साध्ये मेयत्वादिहेतौ साध्याभावस्य विशिष्टाकाशाभावादेराकाशा-
भावाद्यनतिरिक्ततया जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणतापच्या
अतिव्याप्तिरिति साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वमेव विवक्षणीयं,
तथाच पटे घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावो नास्तीत्यादिप्रत्यया-
भावात् पटादेर्न तादृशविशिष्टाभावाधिकरणत्वमिति न दोषः ।
एवञ्च साधनाधिकरणेऽपि साध्याभावत्वेन वृत्तिर्विवक्षणीया अन्यथा
जातिमदन्यत्वविशिष्टाकाशाभावस्याभावे साध्ये समवायेन हेतौ सा-
धनसमानाधिकरणाकाशाभावस्य साध्याभावत्वविविष्टस्याधिकरणे
सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या अव्याप्त्यापत्तेस्तादृशविवक्ष-
याप्युक्तोभयाभावसाध्यकस्थले(१) अव्याप्तिवारणं सम्भवति प्रत्येका-
धिकरणे उभयाभावाभावत्वेनावृत्तेः । यदि च घटवृत्तित्वविशिष्टा-
काशाभावाद्यभावो घटत्वाद्यभावसमनियततया तदभिन्न इति घट-
त्वादिरपि तदभावस्तद्वृत्तितकूटाधिकरणता न जगत इति दर्शि-
तातिव्याप्यनवकाशात् साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वविवक्षणमफ-
लमित्युच्यते तदापि साध्याभावत्वेन साधनवृत्तित्वन्तु साध्याभाव-
त्वविशिष्टाधिकरणत्वाविवक्षणेऽपि घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाववान्
घटत्वादित्यत्र साध्याभावस्य द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वत्वादिना साधन-
समानाधिकरणतया द्रव्यस्यैव तद्वृत्तितकूटाधिकरणत्वेनाव्याप्ते-

(१) नीलरूप-घटत्वेभयाभाववान् नीलघटान्यत्वादित्यादावित्यर्थः ।

वर्णरणाय निवेश्यमेव । न चैवमपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टवदवृत्त्योः प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणयोर्घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव-घटेतरपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावादयोः (१) अधिकरणं गुणाद्येवेत्यतिव्याप्तिर्दुर्वारिवेति वाच्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्ततापक्षमवलम्ब्यैव तादृशातिप्रसङ्गस्य समाधायमानत्वादिति । 'भूतत्व-मूर्त्तत्वादयोरिति, उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे हेतौ व्यभिचारित्वाभावादन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वानुसरणं, 'पृथिव्यादाविति आकाशे भूतत्वस्य मनसि च मूर्त्तत्वस्य साधनसमानाधिकरणतया अकाशस्य मनसश्च प्रत्येकं तदुभयनधिकरणत्वेन साध्याभावसमुदायानधिकरणत्वादिति भावः । आदिशब्दाद्भूतभेद-मूर्त्तभेदान्यतराभाववान् भूत-मूर्त्तान्यतरत्वादित्यादौ भूतभेद-मूर्त्तभेदात्मकसाध्याभावघटितसमुदायवति काल-दिगादौ हेतोरवृत्त्या अतिव्याप्तेः परिग्रहः । ननु साधनाधिकरणे येषां परस्परमैकाधिकरण्यं तत्समुदायस्य विवक्षितत्वान्नायं दोषः भूतत्व-मूर्त्तत्वादयोः प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणत्वेऽपि साधनवति परस्परमैकाधिकरण्याभावेन तदुभयघटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वात् तदेकतरघटितकूटस्यैव तथात्वात् तदिति च हेतोर्वृत्तेः प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणं त्याज्यमेव एवञ्च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वा-

(१) घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य साध्यवद्वक्षित्वात् घटेतरेति, तथापि तद्दोषात् पृथिवीति ।

दित्यादौ नोक्तरीत्या अतिव्याप्तिसम्भवः उक्तविशिष्टाभावानां साध-
नवति द्रव्यादावैकाधिकरण्याभावात्(२) । एवं तादृशकूटाटिकरण-
पृथिव्यादिवृत्तित्वस्य द्रव्यवृत्तित्वत्वादिना योऽभावस्तस्यापि तादृश-
वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावान्तर्गततया तद्वत्त्वविर-
हादप्युक्तहेतौ नातिव्याप्तिसम्भवः । न च द्रव्यवृत्तित्वावच्छि-
न्नाभावप्रतियोगिताया आकाशादिवृत्तित्वसाधारणतया तादृश-
वृत्तित्वत्वाव्याप्यत्वान्न तादृशाभावो लक्षणघटक इति वाच्यम् ।
साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापक्षे प्रतियोगि-
तायान्तादृशवृत्तित्वत्वव्याप्यत्वविशेषणव्यावृत्त्यभावेन तादृशविशे-
षणस्य परित्याज्यत्वात् वङ्गिमान् धूमादित्यत्रालोकान्यवृ-
त्तित्वरूपेण निर्वङ्गिवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगिताया आलोका-
दिनिष्ठपर्वतादिवृत्तित्वसाधारणसाधनसमानाधिकरणसाध्याभाव-
कूटाधिकरणवृत्तित्वत्वं प्रत्यव्यापकतयैव तादृशाभावव्यावर्त्त-
नात् । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणात्
पर्वतसंयुक्तत्व-पर्वतान्यसंयुक्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य पर्व-
तासंयुक्तघटादौ वर्त्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।
प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्वव्याप्यत्वविशेषणेऽपि तादृशा-
भावमादायाव्याप्तेरावश्यकतया एतद्विशेषणस्य तद्विशेषणसत्त्वे-
ऽपि आवश्यकत्वात् चरमाभावप्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्व-
व्याप्यत्वविशेषणपरित्यागे यत्किञ्चित्साधनाधिकरणवृत्तिसाध्या-

(२) किन्तु तदेकतरघटितकूटस्यैव तथात्वात् तद्वति हेतोर्वृत्तेरिति भावः ।

भावसमुदायविवक्षणेऽपि प्रथमाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छे-
दकव्याप्यत्वविशेषणं परित्याज्यमेव पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमावि-
षयत्वादित्यादौ जलाद्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वस्य साधन-
वत्यसत्त्वेऽपि तादृशाभावकूटवत्सामान्यादिवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियो-
गिताकयावदभावान्तर्गतानां पृथिव्यन्यवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावा-
नामेव वृत्तिमहत्तीनां हेतावसत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् एवं सत्ता-
वान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिक-
रणसमवेतत्वाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिवारणयोपात्तस्याभावे साध्य-
वृत्तिसाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
भिन्नत्वरूपसाध्याभावविशेषणस्य स्थले साध्याभावप्रतियोगितायां
साध्यवद्दृश्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताभिन्नत्वं
निवेश्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयगगनादि-किञ्चिद्विशिष्ट-
तदभावनिष्ठप्रतियोगिताभिन्नव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
मादायैव (१) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहे समानाधिकरण-
धर्मं साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यानिवेशनीयतया अभावसाध्यक-
स्थले साध्यतावच्छेदकन्यूनवृत्तिघटत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
तासु साध्यवद्दृश्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
भिन्नत्वाभावेन घटत्वाद्यात्मकाभावव्यावर्त्तनात् साध्याभावप्रति-
योगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमपि परित्यजनीयम्,
उक्तरीत्यापि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटाद्यन्यत्व-

(१) घटत्वादिविशिष्टव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभावस्य प्रथमाभाव-
स्वरूपत्वेऽपि प्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वादिति भावः ।

विशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूटस्य हेतुमत्यसत्त्वेऽपि घटान्यवृत्तित्वत्वा-
दिना गुणादिवृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तिर्वारणीया इत्यतो
दोषान्तरमाह, 'किञ्चेति ।

केचित्तु ननु स्ववृत्तिसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदा-
याधिकरणं यद्यत् साधनाधिकरणं तद्वृत्तिसाध्याभावसमुदायाधि-
करणं यद्यत् स्वं तदेव साध्याभावसमुदायाधिकरणेत्यनेन विवक्षितं
सङ्घेतौ तादृशं स्वं जगदेव, वङ्गाधिकरणमहानसादिनिष्ठानां
निर्वङ्गिङ्गदादिनिष्ठानाञ्च धूमादिसमानाधिकरणसाध्याभावानां
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां समुदायवदयद्यत्साध-
नाधिकरणं तद्वृत्तित्वादृशसमुदायवत्त्वस्य महानसादौ साध्यवति
साध्यशून्ये च ङ्गदादौ सत्त्वादतो लक्षणसमन्वयः । भूतत्व-मूर्त्त-
त्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ पृथिव्यादिचतुष्कमिव
तादृशं स्वं गगनं मनश्च गगनवृत्तिभूतत्वघटितसाध्याभावसमुदाया-
धिकरणत्वस्य गगनरूपसाधनाधिकरण एव मनोवृत्तिमूर्त्तत्व-
घटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य च मनस्येव सत्त्वेन निरुक्त-
साधनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।
स्ववृत्तिसाध्याभावे साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणानुपादाने व-
ङ्गादिशून्यङ्गदादिनिष्ठसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावघ-
टितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य साधनाधिकरणेऽसत्त्वात् सा-
ध्यवदेव तादृशं स्वं तद्वृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमदृत्तेर्हेतावसत्त्वेनाव्या-
प्तिः(१) अतस्तत्र तद्विशेषणप्रवेशः, प्रथमसमुदायानुपादाने भूत-

(१) न पुनरसम्भवः केवलान्वयिनि लक्षणसमन्वयात् ॥

त्व-मूर्त्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ गगनं मनश्च
न तादृशं स्वं तद्वृत्तिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नासाध्याभावाधिकरण-
मनोगगननिष्ठभूतत्व-मूर्त्तत्वघटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य
गगन-मनसोः प्रत्येकमसत्त्वात् किन्तु पृथिव्यादिचतुष्कमेव तथा-
विधं स्वं तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतस्तदुपादानं,
धूमवान् वङ्गेरित्यादावपि पर्वतादेः स्ववृत्तिसाध्याभावकूटाधि-
करणमहानसादिरूपसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावसमुदायाधिक-
रणत्वात् जगदेव तादृशं स्वं स्यादतो यद्यदिति, तथाच पर्व-
तादिवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणं यद्यत्साधनवदयोगोलकादेरपि
तदन्तर्गततया तद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितसा-
ध्याभावकूटस्य पर्वतादावसत्त्वात्तादृशं स्वं धूमादिशून्यमेवेति
नातिव्याप्तिः । यद्यत्साधनाधिकरणमित्यनुक्त्वा यद्यदधिकरण-
मित्येतावदुक्तौ भूतत्व-मूर्त्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादि-
त्यादौ गगनादिवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणं यद्यत् पृथिव्या-
देरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिमूर्त्तत्वादिघटितकूटस्य च गग-
नादावसत्त्वात् तादृशं स्वं न गगनादिकं भवेदपि तु पृथि-
व्यादिकमेवेत्यतिव्याप्तिरतः साधनाधिकरणत्वनिवेशः पृथिव्यादे-
स्तत्र साधनानधिकरणत्वान्न दोषः । धूमवान् वङ्गेरित्या-
दावयोगोलकादिनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वस्य
पर्वतादौ सत्त्वाज्जगदेव तादृशं स्वं स्यादिति चरमसमुदाय-
पदोपादानं, पूर्ववत् तादृशं यद्यत् स्वं तावदन्यतमवृत्तित्व-
त्वव्यापकप्रतियोगिताकोऽभावो विवक्षणीयः अतो नाति-

व्याप्तिरसम्भवो वा (१) इत्यतो दोषान्तरमाह, 'किञ्चेति, इत्याहुः ।

‘महाकालेति, कालान्यत्वसाध्यके कालिकविशेषणताविशेषेण हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवान्महाकालभेदसाध्यकानुसरणम् । यद्यपि महाकालत्वसाध्यकेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवति वृत्तिमन्मात्र एव महाकालातिरिक्तकालवृत्तित्वस्यापि सत्त्वात्, तथापि तत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावघटितवक्ष्यमाणलक्षणे प्रत्येकं तत्कालमात्रवृत्तितत्कालावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धानातिव्याप्तिः, साधनाधिकरणे सम्भवदैकाधिकरण्यकसाध्यासावसमुदायाधिकरणत्वस्य प्रयोजनान्तरातुरोधेन निवेशे तादृशाप्रसिद्धिविरहेऽपि साधनाधिकरणीभूतखण्डकालव्यक्तिविशेषावृत्तित्वावच्छिन्नाभावघटित-तादृशकूटाधिकरणतत्कालवृत्तित्वाभावस्य तत्कालावृत्तो वृत्तिमति वर्तमानस्य साधनेऽभावान्नातिव्याप्तिरित्यग्रिमस्य ‘एतेनेत्यादेरसङ्गतिरिति एकमात्रविपक्षकानुसरणम्, आदिपदान्महाकालत्वाभावादिपरिग्रहः, अवृत्तिहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवात् ‘व्यभिचारिणीति, वृत्तिमत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं तन्मात्रस्यैव व्यावर्त्तकत्वात् (२) समवायादिना द्रव्यत्वादिहेतुके तादृशसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वत्वाव-

(१) तादृशं स्वं यत्किञ्चित् तद्वृत्तित्वाभावनिवेशेऽतिव्याप्तिः, यथाश्रुतान्यतमत्वप्रवेशे ऽसम्भवः स्यादतः पूर्ववेदिति ।

(२) अवृत्तिहेतुव्यावर्त्तकत्वात् ।

च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमति घटत्वाद्दौ वृत्तेर्हेताववृत्तेर्नातिव्याप्ति-
सम्भव इति कालिकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुकानुसरणम् । इदमुपलक्ष-
णम्, ईश्वरज्ञानान्यत्वादिसाध्यके (१) विषयितासम्बन्धेन हेतुमात्रे
साध्याभावसमुदायवति ईश्वरज्ञानाद्दौ (२) तेन सम्बन्धेन वस्तुमात्र-
स्यैव वृत्तेरतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणस्थले
वृत्तिमद्वृत्तित्व-तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभा-
वस्य (३) वृत्तिमद्वृत्तित्व-साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य
वा निवेशे महाकालवृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे
चरमदलाभावेन उभयाभावसत्त्वऽपि न निस्तारः । एवं यथा-
श्रुते (४) घटत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगेन हेतौ साध्या-
भाववति (५) संयुक्तमात्रस्यैव संयुक्तत्वात् एतद्रूपत्वादिसाध्यके व्य-
भिचारिणि समवायेन हेतौ समवेतमात्रस्यैव एतद्रूपाद्यतिरिक्त-
समवेतत्वात् (६) इत्यव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणस्य नाना-
विपक्षकस्थलेऽप्रसिद्धावपि साधनसमानाधिकरणतादृशाभावकूटा-
धिकरणस्य नाप्रसिद्धिरिति साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणप्रक्षेपे

(१) ज्ञानान्यत्वादिसाध्यके इति पा० ।

(२) ज्ञानादाविति पा० ।

(३) वृत्तिमद्वृत्तित्व-साध्यवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभावस्ये-
ति पा० ।

(४) वृत्तिमद्वृत्तय इत्यस्य यथाश्रुतार्थे ।

(५) गगनादाविति शेषः ।

(६) एतद्रूपमात्रसमवेतस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः ।

तादृशाभावकूटाधिकरणतागर्भमेव लक्षणं सम्यक् साध्यतावच्छेदक-
 व्यापकतापेक्षया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वस्य गुरुत्वेऽपि
 साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावघटितलक्षणे सत्तावान्
 जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावादिवारकोक्तविशेषणप्रवेशेन (१) म-
 हागौरवात्(२) विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वा-
 दित्यादौ घटान्यत्वविशिष्टद्रत्वभावादेरपि साध्यतावच्छेदकावच्छि-
 न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतयोक्तदिशातिव्या-
 सिवारणाय एतादृशाभावघटितलक्षणेऽपि साधनवति सम्भवदैका-
 धिकरण्यकतादृशाभावसमुदायस्य विवक्षीयतया पृथिवी द्रव्यत्वप्र-
 कारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नजलासमवे-
 तत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणसामान्यादिर्वात्तत्त्वाभाव-
 वच्छेदव्यतिव्याप्तेरनवकाशात् साधनवति सम्भवदैकाधिकरण्यकत्व-
 विवक्षामन्तरेणैव पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यर्वात्त-
 त्वावच्छिन्नाभावमादाशतिव्यासिवारणे तु उक्तस्थलेऽपि तादृशाभाव-
 मादायातिव्यासिवारणसम्भवात् प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-
 व्यापकत्वविशेषणं नोपादेयम् ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरू-

(१) साध्यवद्दृष्टिसाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
 भिन्नत्वरूपसाध्याभावविशेषणप्रवेशेनेत्यर्थः ।

(२) एतत्कल्पे विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकत्वाभावादेव वारणादिति भावः ।

पावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरण-
यावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमहृत्तय-
स्तद्वत्त्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः
संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्य-
स्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्त-
मानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाः क्वचिदप्रसिद्धादिसम्पादकाः पुनरभावा न
हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदायाधिकरणवृत्तित्व-
तदभाव-वृत्तिमत्त्वानि पुर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्या-
दिकमपास्तम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

यद्यपि साधनवति सम्भवदैकाधिकरणककूटनिवेशे द्रव्यत्व-
विशिष्टसत्ताभाव-द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावघटितकूटस्य सत्तावान्
जातेरित्यादौ लक्षणघटकताप्रसक्तिस्तथापि साध्यतावच्छेदक-
व्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे तादृशाभावेकतरव्यधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य तथात्वादव्याप्तिरिति तदुपेक्ष्य उक्त-
रीत्या सार्वभौमलक्षणपरिष्कारमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृ-
त्तिमद्द्यावदधिकरणमहाकालादिवृत्तिमात्रविपक्षकव्यभिचारिण्य-
तिव्यात्यापत्त्या निराकुरुते, 'एतेनेति, प्रतियोगितायामवच्छिन्नान्त-
विशेषणव्यावृत्तिरभाववान् मेयत्वादित्यत्रेव वङ्गिमान् धूमादित्या-

दावपि बोध्या, यादृशसाध्याभावकूटाधिकरणं साधनवत् तार्णता-
 र्णदहनोभयाभावादिघटितकूटस्यापि तादृशकूटतया तथाविधोभ-
 यादिमद्दृत्तिपदार्थं वर्त्तमानस्य तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य
 हेतावसत्त्वात् । अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि
 प्रतियोगिता विशेषणीया अन्यथा वङ्गिमान् पर्वत-वङ्गप्रवयवसं-
 योगादित्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवङ्गप्रभाव-समवायावच्छिन्न-
 तदभावयोः साधनाधिकरणे सामानाधिकरण्याभावेन तदुभय-
 घटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वात् अतिव्याप्तिविरहेऽपि वङ्गिमान्
 धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वकूटस्य उक्तक्रमेण लक्षणघटकतया तद्वति वङ्गप्रवयवाद्यतिरिक्ते
 हेतोर्वृत्तेरसम्भवापत्तेः । व्यापकतापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
 बोध्या अन्यथा समवायेन वङ्गिसंयोगे साध्ये संयोगिन साध्यव्यापकस्य
 वङ्गेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणे वङ्गावय-
 वातिरिक्ते हेतोर्वृत्त्या सङ्घेतावव्याप्त्यापत्तेः, इत्यञ्च संयोगिन साध्य-
 तायां तेन सम्बन्धेन व्यापकताप्रसिद्धार्थं व्यापकताघटकाभावे
 प्रतियोगिवैयधिकरणविशेषणस्यावश्यकतया व्याप्यवृत्तिपदोपा-
 दानसार्थक्यमिति केचित् । वस्तुतस्तु येन सम्बन्धेन व्यापकता
 तेनैवाभावो ग्राह्यः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य विग्रिथ निवेशे-
 ऽवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे संयोगिन धूमादि-
 साध्यके तत्सम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमवत्त्ववच्छि-
 वृत्तिकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य व्याप्यवृत्तित्वेना-
 तिव्याप्त्यापत्त्या अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेश-

नीयतया 'एवमित्यादिपङ्क्त्यसङ्गतेर्वच्यमाणत्वात् । अन्योन्याभाव-
घटितव्यापकतानिवेशाच्च व्याप्यवृत्तिपदसार्थक्यं, संयोगाभावसाध्य-
कस्थले संयोगघटितकूटाधिकरणताया द्रव्यमात्रे सत्त्वात् तद्वृत्ति-
हेतावव्याप्तिवारणरूपं तत्पदप्रयोजनमाह, 'केवलान्वयिन इति ।
एतेन तत्साध्यके द्रव्यवृत्तेः सङ्घेतुत्वमत्तमिति सूचितं, गुण-
वान् द्रव्यत्वादित्यादौ गुणादावनवच्छिन्नवृत्तिकगुणाद्यभाववति
नित्यद्रव्यातिरिक्ते हेतोर्वृत्त्या अव्याप्तिवारणरूपमनवच्छिन्नवृत्ति-
कत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाभावनिरूपिताधिकरणतानिवेशनप्र-
योजनमाह, 'एवमिति । साध्याभावे उत्पत्तिकालावच्छेदेन
द्रव्यवृत्तित्वकथनं द्रव्यत्वे तद्वृत्तित्वाभावासत्त्वेनाव्याप्तिप्रसङ्ग-
सूचनाय, 'न व्याप्यवृत्तिरित्यत्र द्रव्यत्वाधिकरणे इत्यनुपपद्यते
इति व्याख्यानमसत् अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे
संयोगी घटादित्यत्रोक्तरीत्या अव्याप्तिवारणाय साधनवति व्याप्य-
वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तत्राव्याप्त्यप्रसक्तेः, साधनवति व्याप्य-
वृत्तित्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनप्रदर्शनपरतया एतत्पङ्क्तिव्याख्यापि
न साधीयसी, व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणत्वाप्रवेशे संयोगि सत्त्वा-
दित्यत्र गुणादौ(१) व्याप्यवृत्तेः संयोगाभावस्यैव द्रव्यत्वाद्यभावस्यापि
लक्षणघटकतया जगतः साध्याभावकूटानधिकरणतया अति-
व्याप्त्यनवकाशेऽपि धूमवान् वङ्गेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसंयोगा-
दिमग्न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव-
कूटाधिकरणताया विश्वस्मिन् सत्त्वादतिव्याप्तेर्दुर्वारतया तत्रवे-

(१) संयोगसाध्यकसत्त्वादिव्यभिचारिहेतौ हेत्वधिकरणे गुणादाविति पा० ।

शनस्यावश्यकतया तावताप्युक्ताव्याप्तिवारणसम्भवात्, तस्माद् व्याप्य-
वृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमत्राभिमतम्, अतोऽपि साध्यताव-
च्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावोपेक्षा, तन्निवेशे साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव निवेशनीयतया संयोगेन
साध्यतायां व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्यैव संयोगेन द्रव्याभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यतया अतिव्याप्तिः,
तद्विशेषणस्यैव दैशिक-कालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यकभेदेन स्थलद्वये
व्यावृत्तिरभिहितेति सारम् ।

स्वसमानाधिकरणत्वनिवेशनप्रयोजनमाह, 'उक्तरूपेति साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपेत्यर्थः, 'अप्रसिद्धादीति
सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधिकरणे हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धिसम्पादकाः रूपाभावादिसाध्यके
रूपाद्यात्मकाभावकूटाधिकरणप्रसिद्धिसम्पादकाः सम्भवदैकाधिक-
रण्यापन्नसाध्याभावस्तोमाधिकरणत्वविवक्षणे सत्तान्यपृथिवीसममे-
तशून्यं वायुत्वादित्यादौ आदिपदग्राह्याया अतिव्याप्तेः सम्पादका-
बोधाः, 'पूर्वोक्तरीत्येति समुदायाधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धेन, 'तदभावः' तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकः,
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिर्मत्त्वं लक्षणघटकं बोध्यमित्यर्थः ।
'अपास्तमिति, न च सार्वभौममते सामानाधिकरणस्याव्याप्य-
वृत्तितया साध्याभावकूटवन्महाकालवृत्तित्वस्य समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावोऽपि खण्डकालाद्यवच्छेदेन घटादिरूपवृत्ति-
मति वर्त्तत एवेति महाकालान्यत्वसाध्यके नातिव्याप्तिसम्भव इति

वाच्यम् । तथा सति वङ्गादावपि स्वावयवाद्यवच्छेदेन निर्धूम-
संयुक्तत्वाद्यभावसत्त्वेन धूमवान् वङ्गेरित्यादावप्यतिव्याप्तेरुक्तस्थले-
ऽतिव्याप्तिवारणस्य सुदूरपराहतत्वात् ।

यत्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणसामान्यावच्छे-
देन (१) तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूप-
काधिकरणावच्छेदेन हेतौ तद्वत्त्वविरहादिति, तन्न, एवं सति
स्वावयवाद्यवच्छेदेन घटादिवृत्तेः समानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य पर्वताद्यवच्छेदेन धूमादावसत्त्वादसम्भ-
वापत्तेः वृत्तिमद्वृत्तिपदेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यस्य यद-
धिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृत्तित्वविवक्षायामपि व्याप्यवृत्तेरवच्छे-
दकानभ्युपगमे हेत्वधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्या-
भावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्याधिकरणानवच्छिन्नतया असम्भ-
वस्य दुर्वारत्वात् । यदि च वृत्तिमत्यनवच्छिन्नवृत्तयो यावन्त-
स्तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वं व्याप्तिरित्यु-
च्यते तदा सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वापत्तेऽपि न दर्शित-
दोषनिरासः सम्भवति समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकाल-
वृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमत्यनवच्छिन्नवृत्तित्वविरहेण लक्षणाघटक-
त्वात् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यस्य यदधिकरणं तदवच्छेदेन
तद्वृत्तित्व-किञ्चिदवच्छिन्नत्वोभयाभाववन्तो यावन्तस्तादृशा-
भावकूटवद्वृत्तित्वाभावा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ च

(१) सामान्यपदप्रयोजनं तादृशातिव्याप्तिवारणम् ।

न कश्चिद्दोषः, समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वा-
भावे किञ्चिदवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन घटाद्यधि-
करणखण्डकालाद्यवच्छेदेन घटाद्यवृत्तित्वासत्त्वेनोभयाभावव-
त्ताया अन्नततया महाकालान्यत्वसाध्यके व्यभिचारिणि तादृशा-
भावस्य लक्षणघटकत्वेनातिव्याप्तिविरहात् समानाधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य घटादौ कपालाद्यवच्छेदेन वृत्तेः
संयोगादिना यद्घटाद्यधिकरणं तदवच्छेहेन घटादाववृत्तेश्च नि-
रुक्तोभयाभाववत्त्वविरहादङ्गिमान् धूमादित्यादौ न लक्षणघटकता
अपि त्ववच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभाववतो अधिकरणधर्मावच्छिन्न-
तदभावस्यैवेत्यव्याप्त्यनवकाशादिति ध्येयम् । समानाधिकरण्य-
स्याव्याप्यवृत्तिले हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चित्पदार्थाधिकरण-
वृत्तयो यावन्तस्तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वनिरूपकत्वाभावाः
यदधिकरणावच्छेदेन वर्तन्ते तत्त्वमिति वक्तव्यं महाकालवृत्तित्व-
निरूपकत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः खण्डकाल-
वृत्तिः साधनाधिकरणमहाकाले नास्तीति नातिव्याप्त्यवकाशः
सङ्गतौ तादृशाभावकूटाधिकरणजगद्वृत्तित्वनिरूपकत्वस्य व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभाव एव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिद-
धिकरणवृत्तिः स च हेत्वधिकरणसामान्य एव वर्तत इति
लक्षणमसम्बन्धः । अथवा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तादृशमाध्याभाव-
समुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्स्वाधिकरणतासामान्यकधर्म-
वत्त्वमेव विवक्षिणीयं वृत्तिमत्त्वादिकञ्च देशिकविशेषणतासम्बन्धे-
नैव ग्राह्यम् इत्यञ्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकर-

णतायां सखन्धान्तरावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तेर्देशिकसखन्धाव-
च्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्यासत्त्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मी न प्रतियोगितावच्छेदकः
तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् अन्यथा निर्वि-
कल्पकादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः, गवि शशशृङ्गं
नास्तीतिप्रतीतेरप्रसिद्धेः शशशृङ्गं नास्तीति च शशे
शृङ्गाभाव इत्यर्थः ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते अनुमानचिन्ता-
मणौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटित-
लक्षणं सम्पूर्णम् ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

‘तद्विशिष्टेति, विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य
विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात् अभावप्रत्ययो हि घटत्वा-
दिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेष-
णस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते न तु स्वात-
न्त्रेण घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः तदिहाभावप्रत्ययो
यदि व्यधिकरणधर्मेण अवच्छिन्नं प्रतियोगिनं नाव-

गाहते नावगाहत एव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वम्, अथावगाहते तर्हि भ्रमएव, नच ततोऽर्थसि-
द्धिरिति भावः । यदि पूनरानुभविको लोकानां स्वर-
वाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न तदा
तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्यमिति
मन्तव्यम् ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-रघुनाथशिरोमणिभट्टा-
चार्य्य-विरचितायामनुमानचिन्तामणिदीधितौ
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटित-
व्याप्तिलक्षणं सम्पूर्णम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

मूले 'प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिराकर्तुर्वाटिनः प्रतिज्ञावाक्यं, धर्म-
त्वमनुपादेयम् अत्रत्तेरपि प्रतियोगितावच्छेदकताया निराकर्तव्य-
त्वात् तत्त्वे साधकाभावादिति हेतुरूहः, पक्षतावच्छेदकप्रति-
योग्यवृत्तित्वशरीरे च सामान्यतः प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिनां न
निवेशः सर्वेषामेव किञ्चिदभावप्रतियोगिनि सम्बद्धतया विशिष्ट-
पक्षाप्रसिद्धेः किन्तु विशिष्य वाच्यत्वादिना, तथाच वाच्यत्वाद्य-
वृत्तित्वावच्छिन्ने वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध-

नीयं समूहालम्बनानुमितिरुद्देश्या, तत्तदभावीयप्रतियोग्यवृत्ति-
त्वावच्छिन्ने तत्तदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसाधनं न सम्यक्-
समनियताभावैक्यमते समवायित्वादिना वाच्यत्वाभावस्य घटत्वा-
वच्छिन्नपटाद्यभावाभिन्नतया समवायिपटादीनामपि तथाविध-
वाच्यत्वाद्यभावप्रतियोगितया तद्वृत्तिसमवायित्वादेर्वाच्यत्वाद्यभा-
वीयप्रतियोग्यवृत्तितया दुर्घटत्वात् प्रतियोगिता विशिथोपादाय
तत्तत्प्रतियोगितावदवृत्तित्वावच्छिन्ने तत्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वसाधनमपि हेयं वाच्यत्वादिनिष्ठायाः प्रसिद्धसमानाधिकरण-
द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया उपादानेऽपि सिद्धसाधनात् सोन्द-
ङ्गोपाध्यायैरपि व्यधिकरणसमवायित्वादिधर्मस्य समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया उभयवाद्यसिद्धतया विशि-
थोपादानासम्भवात् ।

परे तु विशिथ्य समवायित्वादिकं पक्षतावच्छेदकी-
कृत्य वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साधनीयं तादृश-
प्रतियोगितावदवृत्तित्वमेव हेतुः, यो यदवृत्तिः स तन्निष्ठप्रति-
योगितानवच्छेदक इति सामान्यतोव्याप्तिप्रदर्शकः 'प्रतियोग्य-
वृत्तिश्चेति ग्रन्थः, वीक्षाद्यभावेऽपि प्राथम्येन व्याप्तिलाभसम्भवात्
वाच्यत्वाद्यवृत्तिधर्ममात्रस्यैव व्यधिकरणतया वाच्यत्वादिनिष्ठ-
प्रतियोगितायां तन्मतेऽवच्छेदकतया यद्यप्यत्रान्वयदृष्टान्तदुर्भिक्षं
तथापि व्यतिरेकेण वाच्यत्वादिनिष्ठमुभयत्वादिकमेव दृष्टान्तः
सम्भवतीत्यदोषः । अथवा यो यदवृत्तिः स न तदवच्छेदकः

इति सामान्यव्याप्तौ कारणत्वादिव्यधिकरणकारणत्वाद्यनवच्छेदक-
धर्म एवान्वयदृष्टान्तः, प्रतियोगितावच्छेदकत्व-विषयतावच्छेद-
कत्वसाधारणावच्छेदकतात्वस्यैक्ये भ्रमविषयताव्यधिकरणतदव-
च्छेदकरजतत्वादावुक्तसामान्यव्याप्तिभङ्गवारणाय विषयतान्यत्वेन
यत्प्रदार्थी विशेषणीय इत्याहुः ।

अथ कालिकादिसम्बन्धेन घटादिवृत्तिपटत्वादेः समवाया-
दिना घटादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वखण्डनाय तत्तत्सम्ब-
न्धेन प्रतियोग्यवृत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव-
साधने पक्षतावच्छेदकतया हेतुतया वा विवक्षणीयं, तथाच
समवायादिसम्बन्धेन वाच्यत्वादिवृत्तित्वाप्रसिद्धोक्तरीत्या समवा-
यादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावखण्डनानुपपत्तिः ।
न च प्रतियोग्यवृत्तित्वमित्यनेन प्रतियोगिनिष्ठावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं विवक्षणीयं, तथाच घटत्वादेर्वाच्य-
त्वादिनिष्ठसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नभावप्रतियोगितया नाप्रसि-
द्धिरिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तेः संयोगवदभावप्रतियोगितावच्छेद-
कस्य प्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगितया उक्तधर्मस्य पक्षतावच्छेद-
कत्वे बाधस्य हेतुत्वे च व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् प्रतियोगिनिष्ठ-
भेदप्रतियोगितायामवच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावच्छेदकत्वस्य विव-
क्षणे व्यधिकरणसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभा-
वनिराकरणानुपपत्तिः तेन सम्बन्धेन घटत्वादेर्भेदप्रतियोगितायाम्
अवच्छेदकत्वस्य वादिनोऽप्यननुमतत्वात् । एवं घटत्वादौ सम-
वायादिसम्बन्धेन वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वाभावः

प्रतियोग्यप्रसिद्धा साधयितुमशक्यः । मैवम् । स्वप्रतियोगिकत्व-
यदनुयोगिकत्वोभयाभाववद्यादृशसम्बन्धसामान्यको यः स स्वनि-
ष्ठत्व-तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-
तासामान्यक इत्यर्थविवक्षया सर्व्वसामञ्जस्यात् संयोदिसम्बन्ध-
सामान्ये घटत्वादिप्रतियोगिकत्व-वाच्यत्वाद्यनुयोगिकत्वोभयाभा-
वसत्त्वात् प्रथमस्वपदेन घटत्वाद्युपादानस्य मतद्वय एव सम्भ-
वात् तत्र स्वनिष्ठत्व-संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वाच्य-
त्वादिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्यकत्वसाधने नोद्देश्या-
सिद्धिरिति (१) ।

‘प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्म्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति मूल-
ग्रन्थस्य तथात्वे मानाभावादिति शेषः । ननु समवायितया
वाच्यत्वं नास्तीत्याद्याकारकः समवायित्वादेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रति-
योगितावच्छेदकत्वावगाही प्रत्यय एव मानमित्युक्तहेतोरसिद्ध्या-
ग्रङ्गयामाह, ‘तद्विशिष्टज्ञानस्येति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-
प्रतियोगिज्ञानस्याभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नहेतुत्वादित्यर्थः ।
यद्यपि अन्यथा घटनिर्व्विकल्पकानन्तरं घटाभावप्रत्ययापत्तेरिति
मूलप्रदर्शितयुक्त्या वाच्यत्वं न समवायीति विशेषदर्शनप्रतिबध्य-
वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्म्भिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानपर्यन्तापेक्षा स-
मवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रत्यक्षे नायाति, तथापि स्वतन्त्रमहा-
नसीयत्व-वर्द्धित्वादिप्रकारकज्ञानान्महानसीयवर्द्धित्वात्नास्तीति बुद्ध्या-

(१) मूले प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिः नोद्देश्यासिद्धिरित्यन्तः पाठो बह्वपु व्यादर्श-
युक्तकेषु नास्ति ।

नुदयात् महानसीयवङ्गिर्नास्तीत्याद्यभावबुद्धौ महानसीयवङ्गि-
 त्वाद्यवच्छिन्नत्वेन वङ्गादिनिष्ठप्रतियोगितावगाहिन्यां यथा
 महानसीयत्वादिप्रकारेण वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानं हेतु-
 स्तथा समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिवुद्धेर्वाच्यत्वादिनिष्ठ-
 प्रतियोगितायां समवायित्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वे समवायित्वा-
 दिना वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकज्ञानं अपेक्षितं तथाच वाच्यत्वं
 न समवायीति विशेषदर्शनदशायामप्यनुभूयमाना तथाकारा प्र-
 तीतिः कथमुपपद्यतां तत्र तस्या वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वा-
 द्यभाववलम्बनत्वोपगमे सर्वत्रैव तथात्वमुपेयतामिति गतं
 व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यभिप्राय इति मि-
 श्राद्यनुसारिव्याख्यानं, तत्रेयमनुपपत्तिरवतरति, तद्वन्मावच्छिन्न-
 तन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तद्वन्मप्रकारकतज्ज्ञानत्वेन न
 हेतुत्वसम्भवः घटत्वेन यत्किञ्चिदुघटज्ञानादपि यावदुघटप्रतियो-
 गिकसामान्याभावबुद्धुत्पत्त्या व्यभिचारात् सम्भवेऽपि वा दर्शित-
 विशेषदर्शनकाले निर्दग्धतावच्छेदकवाच्यत्वादिधर्मिकसमवायि-
 त्वादिभ्रमसम्भवेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिनिर्वाहा-
 त्तादृशकारणताया अकिञ्चित्करत्वात् । न च वङ्गत्वधर्मितावच्छेद-
 कक-महानसीयत्वप्रकारकबुद्धिं विना विशुद्धलमहानसीयत्व-वङ्ग-
 त्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि महानसीयवङ्गित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रत्यक्षा-
 नुत्पत्त्या तद्वन्मसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
 बुद्धौ तद्वन्मावच्छिन्नधर्मिकतद्वन्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता वाच्ये-
 ति वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानं विना न

समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वत्वसमानाधिकरणप्रतियोगिताकाभाव-
 भानसम्भव इति वाच्यम् । महानसीयवङ्गित्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
 योगितायां द्रव्यत्वादेरपि सामानाधिकारण्यादुक्तकार्य-कारणभावो-
 पगमे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकमहानसीयत्वादिप्रकारकज्ञानस्याऽ-
 पि तादृशप्रतियोगिताकाभावबुद्धावपेक्षणीयतापत्तेः । अथ तद्वर्म्भ-
 ववृत्तित्वेन भासमानप्रतियोगित्वे तद्वर्म्भावच्छिन्नत्वावगाहिन्याग-
 भावबुद्धौ तद्वर्म्भावच्छिन्नधर्मिकतद्वर्म्भप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता
 महानसीयवङ्गित्वात्स्तीत्यत्र च (१) वङ्गित्वावच्छिन्ननिष्ठत्वेन संसर्ग-
 घटकतया भासमानप्रतियोगित्वे महानसीयत्वावच्छिन्नत्वं भासते
 स्वावच्छिन्नवङ्गित्वात्प्रतियोगिताकत्वस्याभावांश्च प्रतियोगिविशे-
 षणतापन्नमहानसीयत्वसम्बन्धत्वादिति तत्र वङ्गित्वावच्छिन्न-
 धर्मिकमहानसीयत्वप्रकारकज्ञानस्यापि च न तु धर्मान्तराव-
 च्छिन्नधर्मिकस्य धर्मान्तरविशेषितवङ्गित्वात्तत्त्वेन तत्र प्रतियोगि-
 ताया अभानात् इति चेत् तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकार-
 कज्ञानमन्तरेणाप्यभावप्रत्यक्षसामान्यापत्तिः प्रत्यक्षविशेष एव
 तद्वेतुतायाः स्वीकृतत्वात्, एवमप्यनतिप्रसङ्गे प्रतियोगिविशेषिता-
 भावबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया प्रतियोगिताव-
 च्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादेव निर्व्याहरेण स्वतन्त्रतद्वेतुताया-
 निर्वीजत्वापाताच्च । अस्तु वैतादृशरीत्यैव हेतु-हेतुसद्भावस्तथापि सम-
 वायितया वाच्यत्वन्नास्तीत्यत्र वाच्यत्वत्वसमानाधिकरणविशेषि-
 तस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव समवायित्वसंसर्गघटकतया भा-

(१) महानसीयवङ्गित्वात्कारकबुद्धाविति पा० ।

नोपगमसम्भवेन वाच्यत्ववाचच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारक-
 ज्ञानस्य तत्रानपेक्षणीयत्वमुपपद्यत इति । अत्रेदं समाधानमव-
 धेयम्, तदुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावंबुद्धौ तदुभयैकतर-
 धर्मावच्छिन्नधर्मिकतदन्यतरप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता समवायि-
 तया वाच्यत्वाभावस्य च व्यधिकरण-समानाधिकरणयोः समवायि-
 त्व-वाच्यत्वयोर्द्वयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिरवश्यमङ्गी-
 कार्या समवायित्वमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे वाच्यत्वत्वप्रका-
 रकज्ञानमन्तरेणापि तादृशाभावप्रतीत्यापत्तेः । तत्र समवायितया
 वाच्यत्वं नास्तीति प्रतीत्या समवायित्व-वाच्यत्वोभयपर्याप्तप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वानवगाहने तस्याः समवायिवाच्यत्ववद्दिदमिति
 भ्रमविरोधित्वानुपपत्तिश्च तं प्रति समवायितया प्रमेयत्व-
 वाच्यत्वोभयनास्तीत्यादिनिश्चयव्यावृत्तेन तदुभयांशे प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् । न
 च विलक्षणवाच्यत्वप्रकारतानिवेशनादेव दर्शितनिश्चयव्यावृत्तिस-
 म्भवे तदुभयांशेऽवच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहित्वमप्रयोजकमिति वा-
 च्यम् । यतस्तद्वर्णनंऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तदवच्छि-
 न्नस्याभावविरोधित्वप्रयोजिका तदवगाहित्वमेवाभावबुद्धेस्तदव-
 च्छिन्नविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकतायां तन्त्वं समवायितया वाच्यत्व-
 प्रमेयत्वोभयं नास्तीतिबुद्धेः समवायित्व-वाच्यत्वत्वोभयविशिष्टवत्ता-
 बुद्धप्रतिबन्धकत्वे समवायित्व-वाच्यत्वत्वोभयांशे प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वपर्याप्त्यनवगाहित्वमेव वीजं तस्य च समवायितया
 वाच्यत्वं नास्तीति धीसाधारण्ये तस्यास्तादृशधीप्रतिबन्धकत्वं नो-

ज्ञोभयाभावबुद्धेरिति विशेष एव नोपपद्येत । यदि च एकस्याः प्रतीतिः प्रतिबन्धकत्वं नान्यस्य इत्यत्र विषयतावैचित्त्यमात्रं बीज-
मास्थीयते तदा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयिन्या घटो
नास्तीत्यादिवुद्धेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वं विलीयतां
न हि तत्र घटत्वादिविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वानुरोधमन्तरेण युक्त्य-
न्तरं स्फुरति, स च भवतामकिञ्चित्कर एव, कपालसमवेत-
द्रव्यं नास्ति नीलघटोनास्तीत्यादिप्रतीतिव्यावृत्तप्रकारतावि-
शेषस्यैव तादृशधीप्रतिबन्धकताबीजत्वसम्भवात् तथाच तत्रैव सम-
वायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धा-
वपि वाच्यत्वत्वांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनमशक्यापङ्ग-
वमेवेति वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञान-
मन्तरेण न तत्सम्भवः । अथ यत्त्व-तत्त्वाननुगमेन प्रतियोगिताव-
च्छेदकभेदेन तत्प्रकारकज्ञानहेतुताभेदस्यावश्यकतया महानसी-
यत्व-वङ्गित्वादिरूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षं प्रति
एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकापरधर्म्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता वाच्या
न तु व्यधिकरणसमायित्व-समानाकरणवाच्यत्वत्वाद्युभयधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्षे, समवायित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति समवायित्वादिप्रकारकज्ञान-
त्वेन क्लृप्तकारणतयैव समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति प्रतीति-
निर्व्वाहान्न तत्र वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञान-
नापेक्षेति चेन्न, प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमभावप्रतीत्यावगाह्यते न तु स्वातन्त्र्येणेति नियमेन सम-

वायितया वाचत्वन्नास्तीत्याद्याकारिकाया एव व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावप्रतीतिरूपगन्तव्यतया समवायित्वविशिष्टवाचत्वत्वा-
वच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिन्यां तादृशदुद्धौ तु वाचत्वं समवायीति
विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानस्यापेक्षितत्वेन विषकलि-
तसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानदशायां तादृशाभावप्रत्यक्षस्यानुत्पत्त्या
तदानीं तदापत्तिवारणाय तादृशाभावप्रत्यक्षेऽपि वाचत्वत्वाद्य-
वच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुताया आवश्यक-
कत्वादिति । अत्र च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणताव-
च्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वमनङ्गीकुर्व्यतां यथा घटत्वादिनिर्विकल्प-
कादुघटाद्यभावविषयकस्य घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययस्य उपगमः
तथा निर्धर्मितावच्छेदकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानादपि सम-
वायित्वाद्यवच्छिन्नवाचत्वाद्यभावविषयकस्य समवायिवाचत्वन्ना-
स्तीत्यादिप्रत्ययस्योपगमसम्भवादुघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन वाच-
त्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन च प्रति-
योगिज्ञानस्याभावप्रत्यक्षहेतुता न सिध्यतीति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतामतमाश्रित्यैव उक्तरीत्या
अभावलौकिकत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-
प्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया तादृशकारणवाधेन व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावाप्रत्ययादिति मूलं व्याख्येयं, तच्चानुचितं, उक्त-
विशेषकारणताकल्पनोपजीव्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्यहेतुताश्र-
यविशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानाभावस्यैव दर्शयितुमुचि-
तत्वात्, अतो मूले 'हेतुत्वादित्यस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः, इत्या-

शयेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधिया
 अपेक्षणे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषण-
 ज्ञानकारणत्वमेव हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्याह, तथाच जन्यतायाम-
 भावविषयकत्वावच्छिन्नत्वमविवक्ष्यमिति विशेषणतावच्छेदकवि-
 शिष्टविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नाभावधीनिष्ठ-
 जन्यताप्रतियोगीभूतस्याभावेन समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति
 प्रतीतेर्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावगाहित्वासम्भव इत्यर्थपरतया-
 व्याख्यानमेवोचितं न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायामुपजीव्य-
 कल्प्यहेतुत्वान्तरपरतयेत्याशयेनाह, दीधितौ 'विशेषणतावच्छेद-
 केति । अयम्भावः वाच्यत्वं समवायीति ज्ञानमन्तरेण समवा-
 यिवाच्यत्ववानयमिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुत्पत्त्या वाच्यत्वत्वा-
 वच्छिन्ननिरूपितत्वेन भासमानवैशिष्ट्ये समवायित्वावच्छिन्ननिरू-
 पितत्वावगाहिनि ज्ञाने वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वादि-
 प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकं समवायितया वाच्यत्वं
 नास्तीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धेरपि वाच्यत्वत्वाव-
 च्छिन्नीयत्वेन भासमाने अनुयोगितारूपवैशिष्ट्ये समवायित्वाव-
 च्छिन्नीयत्वावगाहितया तत्र तादृशज्ञानमवस्थापेक्षणीयमिति ।
 ननु वैशिष्ट्यांशे वाच्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकविशे-
 षणतापन्नसमवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिवृद्धावेव तद-
 वच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानं हेतुः व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावबुद्धौ च वाच्यत्वत्वावच्छिन्ने समवायित्वस्य विशेषणत्वं
 नोपेयते अपि तु तद्विशेषणतानापन्नस्यैव तस्य स्त्वावच्छिन्नप्रति-

योगिताकत्वसम्बन्धेनाभावांशे विशेषणत्वमुपेयते वाच्यत्वसंसर्गता-
 वच्छेदकतयैव वा तथाविधतदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितांशे भान-
 मुपेयते तथाच तत्र नोपदर्शितज्ञानापेक्षित्याशङ्कां परिजिहीर्षुर्भावं
 व्याचष्टे, 'अभावप्रत्ययो हीति, 'विशेषणस्य' विशेषणप्रतियोगिघटा-
 दिनिरूपितविशेषणतापन्नस्य घटत्वादेः, 'प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 मवगाहते,(१) प्रतियोगितया भासमानघटादिनिरूपितविशेषणता-
 वच्छिन्ना या स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादि-
 निष्ठप्रकारता तच्छालीभवतीति यावत् । 'न तु स्वातन्त्र्येण' न
 प्रतियोग्यविशेषणत्वेन, घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगाहते
 इत्यनुषङ्गेनान्वयः, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारता प्रति-
 योगिनिरूपितप्रकारतानवच्छिन्ना न भवतीत्यर्थः । 'घटो नास्ती-
 त्येवेति अभावांशे स्वातन्त्र्येण घटत्वादिवैशिष्ट्योल्लेखरहिताया-
 एव इत्यर्थः । 'प्रतीतिः,' अनुभवादिति शेषः, एतावता किमायात-
 मित्यत आह, 'तदिहेति, 'अवच्छिन्नं' विशेषितं, 'तस्यापि प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वं' तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि, तथाच मानाभावेन
 व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वासिद्धिरिति भावः ।
 अथ व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगिविशेषणतयैव व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावबुद्धौ भानमुपेयते । न चैवं सति तादृशबुद्धेः समवायि-
 त्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकवाच्यत्वादिज्ञानजन्यतावच्छे-
 दकाक्रान्ततया तादृशज्ञानं विना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-

(१) एतेन 'तदवच्छेदकत्वमवगाहते' इत्यत्र 'प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगाहते'
 इति पाठः कुलचिदादर्शपुस्तके वर्त्तत इत्यनुभीयते ।

बुद्धानुपपत्तिरिति वाच्यम् । भ्रमात्मकतादृशज्ञानदशायामेव तद्बुद्ध्युपगमात् विशेषदर्शनदशायामपि आहार्यतत्प्रकारज्ञान-सम्भवात् अनाहार्यस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वे विशेषदर्शनकालीनायाः समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिवुद्धेरगत्या वाच्यत्वाद्यधिकरणकसमवायित्वाद्य-भावावगाहित्वमुपेयते, वाच्यत्वं समवायि इत्यादिभ्रमानन्तरं सम-वायिवाच्यत्वं नास्तीत्याकारकप्रत्यय एव व्यधिकरणधर्मस्य प्रति-योगितावच्छेदकत्वे मानमास्तां तत्र तदवगाहितायाः सर्वानुभव-सिद्धत्वेनापन्नोत्तमशक्यत्वात्, तादृशप्रतीतेर्व्याच्यत्वे समवायित्वाभावा-वगाहित्वोपगमे तत्पूर्वं वाच्यत्वं समवायीति भ्रमापेक्षानुपपत्तेरि-त्याशयेनाशङ्कते, 'अथावगाहत इति, समाधत्ते, 'तर्हि भ्रम एवेति व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशेऽपि भ्रम एव इत्यर्थः, वैशिष्ट्यभान एवावच्छेदकताया भानादवच्छेदकताया वैशिष्ट्य-नियततया तद्वाधि तस्या अपि बाधादिति भावः । न चैवं 'गवि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेरसिद्धेरिति मूलासङ्गतिस्तादृश-प्रतीतेः शृङ्गांशे शशीयत्वावगाहितानभ्युपगमे शशीयत्वे शृङ्ग-निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनासम्भवात् तदवगाहित्वे भ्रम-त्वात् उभयथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासाधकत्वात्तादृश-प्रतीतिनिराकरणस्यानुपयुक्तत्वादिति वाच्यम् । अभ्रान्तानामपि गवि शशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारमूलकप्रतीतिसत्त्वेनोक्तनियमस्यैवा-सिद्ध्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव तादृशप्रतीते-र्गोशृङ्गाधिकरणकशशीयत्वाभावावगाहित्वोपगमे तस्या गवाधिक-

रणकाभावावगाहितायामनुभवविरोध इत्याशङ्कामुत्थाप्याभ्रान्त-
 पुरुषीयगवाधिकरणकाभावावगाहितादृशप्रतीतिनिराकरणपरतया
 तद्ग्रन्थस्यावतारणीयत्वात् । नन्वभ्रान्तानां गवि शशशृङ्गं नास्तीति-
 प्रतीतिर्भा भूत् शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतिस्तु नापङ्क्तुं शक्यते सर्व-
 षामेव तथाविधव्यवहारदर्शनादित्याशङ्कायां 'शशशृङ्गं' नास्तीत्या-
 दिमूलावतारो बोध्यः । यद्यपि शशशृङ्गं नास्तीतिशब्देन शशे शृङ्गा-
 भाव इत्याकारकः शाब्दबोधो न शक्यते जनयितुम् अनुयोगिवाच-
 कपदोत्तरसप्तमीविरहेण निराकाङ्क्षत्वात् । तथापि पदार्थोपस्थित्या-
 दिमूलकतादृशमानसबोधजननेच्छया व्युत्पन्नानां तथा प्रयोग-
 इत्याशयः । ननु घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकस्याभावप्रत्ययस्या-
 नुभविक्रतया प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 मभावप्रत्ययोऽवगाह्य इति न नियमः तादृशप्रतीत्या स्वातन्त्र्येण
 भासमानघटत्वाद्दौ प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात्, अन्यथा
 घटत्वेन इत्याकारकतानुपपत्तेः, तथाच घटत्वेन पटो नास्ति
 इत्यादावपि घटत्वाद्दौ पटादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनं
 निर्विरोधमेवेति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव ।
 न च व्यधिकरणधर्मावच्छेदकत्वावगाहनसम्भवेऽपि अतिरिक्ता-
 भावादिकल्पनभयेन तादृशप्रतीतेः पटाद्यधिकरणकघटत्वाद्य-
 भावावगाहित्वमेव स्वीक्रियते इति वाच्यम् । असति बाधके
 तच्छब्दोल्लेखिप्रतीतेः तच्छब्दप्रतिपाद्यार्थविषयकत्वापरित्यागात्,
 घटाद्यधिकरणकघटत्वाद्यभावस्य च घटत्वेन घटो नास्तीत्यादि-
 शब्दात् कथमप्यप्रतीतेः, प्रतीतिबलात् पदार्थान्तरसिद्धौ पदार्थ-

कल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनाबाधकत्वात् । न च प्रतियोगिता-
वच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानरूपकारणबाधेन तादृशप्रतीतेः व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावगाहिता न सम्भवतीति युक्तम् । पट-
त्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतियोगिज्ञान-
हेतुतायां मानाभावात्तादृशज्ञानं विनैव घटत्वेन पटो नास्तीत्या-
द्याकारकस्य घटत्वादिविशिष्टपटादिवैशिष्ट्यानवगाहिनोऽभाव-
प्रत्यक्षस्य स्वीकारात् । वस्तुतस्तु कुत्राप्यभावबुद्धौ स्वातन्त्र्येण
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुता नास्ति । न
च तदकल्पने प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले नास्तीत्याकारकप्रतियोग्य-
विषयकाभावप्रत्यक्षस्य घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं विशिष्ये
विशेषणमिति रीत्या घटाभावप्रत्यक्षस्य चापत्तिरिति वाच्यम् ।
प्रतियोगिज्ञानहेतुतामतेऽपि अभावे प्रतियोगितया घटादिरूप-
प्रतियोगिज्ञानविरोधिबाधादिग्रहसत्त्वे प्रतियोग्यविषयकाभाव-
ग्रहापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यदि च निर्दिष्टतावच्छेदकप्रतियोगिभाने
विरोधाभावात् प्रतियोग्यविषयकाभावप्रत्ययोनापादयितुं शक्यते,
तथापि तादृशबाधदशायां प्रतियोगिधर्मावच्छेदकतानापन्ना-
भावत्वप्रकारकस्य स्वातन्त्र्येण प्रतियोगिविषयकस्य नास्ति घटी-
यश्चेत्याकारकसमूहालम्बनप्रत्यक्षस्यापत्तिः एवं घटत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावस्य यदा भानं तदा निर्विकल्पकोपस्थितद्रव्य-
त्वादेर्विशिष्ये विशेषणमिति रीत्या घटाद्यंशे भानापत्तिश्च कारण-
बाधेन न शक्यते वारयितुं तादृशभावस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वविरहेण तद्वाने द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानस्यानपेक्षणात् ।

यदि च यादृशप्रकारतावच्छिन्ने धर्मं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नधर्मान्तरनिरूपितप्रकारता-तदन्यप्रकारतानिरू-
पितविशेषणविषयतानिरूपितसंसर्गतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति अभा-
वीयानुयोगिताविशेषभेदस्य कारणतां कल्पयित्वा ईदृशापत्तिः प्र-
तियोगिप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतापन्नावृत्तिप्रकारतावि-
शेषसम्बन्धेन लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यभावत्वभेदस्य कारणतां कल्पयित्वा
च पूर्वापत्तिः (१) वार्यते तदा तावतैव सकलापत्तिवारणादलं
प्रतियोगिज्ञानहेतुतया । न चैवमपि प्रतियोग्यविषयकस्याभाव-
त्वाप्रकारकप्रत्ययस्यापत्तिर्विना प्रतियोगिज्ञानहेतुतां न शक्यते
वारयितुं इति वाच्यम् । प्रतियोगिज्ञानं विना प्रतियोग्यविषयकस्य
इदन्त्वादिना अभावप्रत्ययस्य इदन्त्वादिरूपतादृशविशेषणज्ञाना-
सत्त्वे च तादृशस्य अभावनिर्विकल्पस्येष्टत्वात् अभावनिर्विकल्प-
कानुपगमे प्रतियोगिज्ञानहेतुतयापि तद्वारणासम्भवात् इदन्त्वा-
दिना अभावप्रत्यये व्यभिचारवारणाय अभावत्वप्रकारकाभावप्र-
त्ययत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतियोगिज्ञानहेतुताया वाच्यत्वात्, विशेष-
णानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति अभावभेदस्य हेतुतां
स्वीकृत्य तद्वारणे च मयापि तथैव तस्य वारणीयत्वात् । वस्तु-
तस्तु आपाद्याप्रसिद्धैरेव तादृशफलापत्त्यनवकाशः प्रसिद्धाया घटो
नास्तीत्यादिबुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया तत्र प्रति-
योगितावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकज्ञा-

(१) नास्ति घटीयथेत्याकारकसमूहालम्बनप्रत्यक्षापत्तिरित्यर्थः ।

नविधया हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् तादृशकारणविरहादेव न तच्छून्य-
काले तदापत्तिः ।

यत्तु अनाहार्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिप्रकार-
कोपलम्भविरहो विशेष्यभूततत्तद्विधिप्रत्यासन्नोऽभावग्रहहेतुः त-
थाच यस्य पुंसः समवायित्वादिविशिष्टवाचत्वादिप्रकारकोऽना-
हार्यभ्रमोऽप्रसिद्धः तदीयः समवायितया वाच्यत्वनास्तीकारकप्र-
त्ययो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमवगाहितुमिष्टे तदीयतादृ-
शप्रतियोग्युपलम्भविरहरूपतदीयाभावप्रत्यक्षकारणस्याप्रसिद्धेरिति
तत्पुरुषीयतादृशप्रत्ययस्य वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाभाव-
विषयकत्वस्यावश्यकत्वे सर्वत्रैव तद्विषयकत्वसुचितं एकाकार-
प्रतीतिः पुरुषभेदेन विषयवैचित्र्यविरहादिति मिश्रोक्तव्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावनिराकरणस्य पन्थाः सोऽपि न साधीयान् ।
अभावबुद्धौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-स्वप्रतियोगिमत्त्वोप-
लम्भत्वेन एककारणतायाः स्वत्वाननुगमेन दुर्वचतया विशिष्य
कारणताकल्पनस्यावश्यकत्वे यत्र तादृशोपलम्भप्रसिद्धिस्तत्रैव तादृ-
शोपलम्भानन्तरमभावप्रत्ययवारणाय तदभावहेतुतोपगमाद्व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धौ क्वचिदप्रसिद्ध्या तदभावहेतुत्वासम्भवे-
ऽपि सन्निकर्षादिघटितसामग्रीतस्तदुत्पत्तौ बाधकादित्यत आह,
'घटि पुनरिति, 'स्वरसवाही' विवादशून्यः, घटत्वेन घटो नास्तीति
पाठः घटत्वेन पटो नास्तीति पाठो न साधुस्तादृशप्रतीतिः
पटाद्यनुयोगिकघटत्वाद्यभावावगाहिताया एव व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावानभ्युपगन्तृभिरुपगमात् प्रतियोगिविशेषणतापन्न-

स्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासत इति नियमस्य तदाकार-
 प्रतीतिवलेनाशक्यवारणात्, 'आनुभविक इत्यस्य व्यधिकरणधर्मा-
 स्यावच्छेदकत्वावगाहितया अनुभवसिद्ध इत्यर्थकतया वा कथ-
 च्चित् सङ्गमनीयः, 'शीर्वाणगुरूणामपि न शक्यमित्यनेन प्रतीति-
 कारणबाधेन तादृशाभावनिराकरणवन्तोमिश्चादय आक्षिप्ताः ।
 'यदि तदा इत्यनेन तादृशप्रतीतेरानुभविकत्वे विवादं प्रदर्शयता
 तादृशाभावस्यापारमार्थिकत्वं सूचितम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय-गदाधरभट्टाचार्यविरचितायां अनु-
 मानचिन्तामणिदीधितिबिह्वतो व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावघटितव्याप्तिलक्षणं सम्पूर्णम् ।

तत्त्वचिन्तामणौ

पूर्वपक्षः ।

अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति

पूर्वपक्षदीधितिः ।

‘साध्येति साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमितियावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वम् सतिसप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात्, तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् एवञ्च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः ।

गादाधर्यां विवृतौ

पूर्वपक्षदीधितिविवृतिः ।

‘साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वमिति लक्षणे दलयोः सामानाधिकरण्यं सतिसप्तम्यर्थः । विशेष्यदलमवृत्तिहेतुकातिव्याप्तिवारकपरमिति यथाश्रुतव्याख्यानं न साधु

अवृत्तौ साध्याधिकरणवृत्तित्वसत्त्वात् साध्यासामानाधिकरण्य-
 पदस्य साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वादर्थकतायामिव विशेषण-
 दलस्यावृत्तिसाधारण्यसम्भवात् तथाच सति एतादृशसाध्यासामा-
 नाधिकरणाप्रसिद्धा केवलान्वयिन्यव्याप्तेः साध्यासामानाधि-
 करणं नोक्तरूपं किन्तु साध्याधिकरणानधिकरणत्वरूपं तदन-
 धिकरणत्वमप्यवृत्तिसाधारणम् अधिकरणाप्रसिद्धा अनधिकरणा-
 प्रसिद्धेरवृत्तौ तदसत्त्वात् इति चेदेवमपि 'केवलान्वयिनीत्यादि-
 ग्रन्थविरोधः, तेन गगनादौ साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिदर्शनात्
 साध्यसमानाधिकरणे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चेत्यालोच्य लक्षणम-
 न्यथा व्याख्यातुमुपक्रमते, 'साध्यस्येति, साध्यपदासामानाधि-
 करण्यपदयोर्वहुव्रीहिवलात् साध्यसमानाधिकरणलाभः, तदनधि-
 करणत्वं यदि तदधिकरणत्वाभावस्तदा केवलान्वयिनि अवृत्तेरेव
 साध्यवदवृत्तितया तदनधिकरणत्वाप्रसिद्धा अव्याप्तिरतीऽनधि-
 करणपदं अभाववदर्थकतया व्याचष्टे, 'तदभाववत्त्वमिति, सति-
 सप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकतया तदभाववत्त्वसमानाधि-
 करणसाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वे धूमादिहेतौ वङ्गाद्यसमाना-
 धिकरणधूमत्वादिमत्त्वादव्याप्तिरत आह, 'तदवच्छिन्नेति, अवच्छे-
 द्यावच्छेदकभावः कुतो लभ्यते इत्याशङ्कयामाह, 'सतिसप्तम्येति,
 'अनधिकरणत्वे सतीत्यत्र या सप्तमी तत इत्यर्थः, 'अवच्छेदक-
 त्वलाभादिति तदभाववत्त्वरूपप्रकृत्यर्थे अधिकरणतानिरूपकत्व-
 रूपसमभिव्याहृतसाधिकरणत्वपदार्थैकदेशाधिकरणतानिरूपकता-
 वच्छेदकतालाभादित्यर्थः, अवच्छेदकत्वञ्चेदनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं

विवक्ष्यते तदा विषमव्याप्ते धूमादावव्याप्तिः वङ्गासमानाधिकरणपदार्थाभावस्य हेतुशून्यसाध्याधिकरणसाधारणस्य हेत्वतिरिक्तवृत्तित्वात् साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च तत्र साध्यसमनियतस्य साध्यासमानाधिकरणपदार्थाभाववच्चस्य हेत्वनतिरिक्तवृत्तित्वात्तदत्र आह, 'तच्चेहेति, 'अन्यूनवृत्तित्वं' व्यापकत्वं, समुदितार्थमाह, 'साध्यवदवृत्तीति । साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वरूपं साध्याधिकरणानधिकरणकत्वरूपञ्च साध्यासमानाधिकरण्यं केवलान्वयिसाध्यके न प्रसिद्धतीति साध्यासमानाधिकरण्यपदस्य साध्यवदवृत्तित्वार्थकता स्फुटीकृता, धूमवदवृत्तिरुदत्वाद्यभावस्य वङ्गिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यवदवृत्तयो ये ये पदार्थास्तदभावकूटलाभाय सकलेति, इत्यञ्च साकल्यावच्छिन्नतावत्पदार्थाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि न क्षतिः । साध्यवदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैकसामान्याभावश्च निवेशयितुमशक्यः । येन येन सम्बन्धेन यस्य साध्यवदवृत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य निवेशनीयत्वात्, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाद्यननुगमेनाभावैक्यासम्भवात् । विशेषणताविशेषसम्बन्धमात्रनिवेशपक्षे तत्तदननुगमविरहादेक एव सामान्याभावो निवेशनीयः । साध्यपदं साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं अतो विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ गुणत्वादेः (१) शुद्धसाध्यवदवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । तद्वत्त्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं, तेन समवायेन वङ्गीसाध्ये पञ्चतत्वादेर्वङ्गिसंयोगिवृत्तित्वेऽपि संयोगेन हेतौ धूमे नाति-

व्याप्तिः । यत्पदं हेतुतावच्छेदकविशिष्टपरं अतो द्रव्यं विशिष्टसत्त्वा-
दित्यादौ नाव्याप्तिः । तदधिकरणता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या
तेन समवायादिना धूमाधिकरणताया निर्वहिसाधारण्येऽपि
न क्षतिः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

यथासन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यं हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत् । येन येन सम्बन्धेन
योयः साध्यवदवृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो-
बोध्यः, एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्य-
वदसमवेतस्य सार्वत्रिकत्वात्सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः ।
अथ तदभावोऽपि तादृशेनैव सम्बन्धेन वाच्यस्तदा
जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जातिमदसम-
वेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वाद्दतएव न
संयोगेन समवायेन वा, इदं न जातिमज्जातित्वादि-
त्यादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च । नापि साधनताव-
च्छेदकेन, इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः ।
नापि विषयतया, घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः
सविषयकमात्रस्यैव घटभिन्नविषयत्वात् घटनिर्विकल्प-

केऽपि घटत्वादिभानात् । नापि सम्बन्धमात्रेण, द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्वयित्वादि-ति प्रत्युक्तम् । विशेषणताविशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं वक्तव्यं सर्वत्रैव तत्तद्वाक्तित्वे तत्तदन्यान्यत्वे तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वे वा तत्सुलभम् । तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो वाच्य इति ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु हेतुव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तेस्तदधिकरणत्वनिवेशे वैयर्थ्यमतञ्चाह, 'यथासन्निवेश इति यथोक्तविशेष्य-विशेषणभाव-क्रमेण निवेश इत्यर्थः, 'न वैयर्थ्यमिति हेतुविशेषितव्यापक-तायाः प्रकृतलक्षणघटकतया तदुघटितस्य लक्षणत्वसम्भवेऽपि न वैयर्थ्यावसरः, प्रकृतलक्षणघटकस्य तथात्वसम्भव एवाधि-कांशवैयर्थ्यात् । वैयर्थ्याभावेऽप्यनतिप्रयोजनकत्वं दुर्वारमेवेत्यत-ञ्चाह, 'हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुं प्रति व्यापकताया लक्षणघटकत्वसूचनयेत्यर्थः । सम्बन्धसामान्येन हेतुं प्रति व्यापकताया निवेशे धूमादेर्वङ्गाद्यव्याप्यता-पत्तेरिति भावः । यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तेर्यत्किञ्चित्-सम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे धूमाद्यसमानाधिकरणयोगोलकत्वा-देर्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वङ्गादिव्याप-

कत्वादतिव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवदवृत्ति-
 त्वादिविवक्षणे च वक्ष्यमाणदोषाणां दुर्वारतेत्यालोच्य साध्य-
 वदवृत्तितानिर्वाहकसम्बन्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धयोरैक्यं
 विवक्षति, 'येन येनेति, संयोगादिनायोगोलकत्वादेर्धूमादिमद-
 वृत्तित्वात्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य च वङ्गादिव्यापकत्वादति-
 व्याप्तिरतः 'येन येनेति वीक्षा, 'तत्तदभाव इति, संयोगादिसम्बन्धा-
 वच्छिन्नसाध्यवदसंयुक्तत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावा एव यथासम्भवं
 लक्षणघटकाः, न तु तत्तत्पदार्थानां तत्तदाकित्वावच्छिन्नाभावाः,
 अनन्ताभावनिवेशप्रसङ्गादित्यवधेयम् । एतादृशविवक्षाप्रयोजनं
 दर्शयति, 'एतेनेत्यादिना, 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति अस्य
 चाभावप्रतियोगितया भासमानायां वृत्तावन्वयः, 'समवायेनेति,
 संयोगादीनामप्युपलक्षणं, 'साध्यवदसमवेतस्येति, मेयत्वादेरिति
 शेषः । असमवेतपदमप्यसंयुक्ताद्युपलक्षणपरं, 'सकलतच्छून्येति
 साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभावाप्रसिद्धिरित्यर्थः, एकसम्बन्धेन व्यभि-
 चारनिरूपकाधिकरणवृत्तेरपरसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हेतुव्याप-
 कतामादायातिव्याप्तिवारणाय साध्यवदवृत्तेः सम्बन्धसामान्येना-
 भावोऽवश्यं विवक्षणीयः । संयोग-समवाय-स्वरूपादिनिष्ठसम्बन्धता-
 विशेषाणां मिथो भिन्नत्वेऽपि सम्बन्धतात्वेनानुगतानां तावन्निष्ठ-
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वे मानाभावात् । सामान्य-
 विशेषभावेनावच्छेद्यावच्छेदकभूतसम्बन्धतयोर्भेदेनात्माश्रयविरहात्,
 प्रत्येकं सकलसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूट एव वा निवेश्य इत्य-
 भिप्रायेणेदं, अन्यथा मेयत्वादेरपि समवायादिना अभावप्रसिद्ध्या

असङ्गत्यापत्तेः । 'तादृशेनैवेति, एवकारेण सम्बन्धसामान्यव्यवच्छेदः, तावतैव धूमवान् वज्जेरित्यादावतिव्याप्तिवारणसम्भवादयोगोलकीय-वङ्गादेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाभावस्य हेत्वन्यूनवृत्तित्ता-विरहादिति भावः । 'जातिमानिति समवायेन जातित्वावच्छिन्न-साध्यके व्यभिचारिणीत्यर्थः, 'केवलान्वयित्वादिति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्यादिः, केवलान्वयित्वे सुतरामिव हेत्वन्यूनवृत्तित्वमिति तदभिधानम् । विशिष्य समवायादिसम्बन्ध-निवेशनं निरस्यति, 'अतएवेति एतादृशातिव्याप्तेरेवेत्यर्थः, संयोगेन समवायेन वा साध्यवद्वृत्तेस्तेनैव सम्बन्धेनाभावः शक्यनिवेश इति शेषः । जातिमदसंयुक्तस्य संयोगेनाभावस्यापि केवलायित्वादिति भावः । एतत्पक्षद्वये अधिकामव्याप्तिमाह, 'इदमिति, 'समवेता-दीत्यादिना संयुक्तपरिग्रहः । 'साधनतावच्छेदकेनेति, सम्बन्धेनेति शेषः । साध्यवद्वृत्तिरित्यादिकमपि पुरणीयं, एवमग्रेऽपि, ज्ञात्यादिसाध्यके व्यभिचारिणि स्वरूपसम्बन्धस्यैव साधनताव-च्छेदकतया तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तिजातित्वादेस्तादृशसम्बन्धा-वच्छिन्नाभावस्य हेत्वव्यापकत्वेन नैतत्कल्पेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्काव-तारः । 'इदमिति पक्षनिर्देशः 'एतद्विषयस्य पक्षनिर्देशताभ्रस-परीहाय, तथा सति रूपत्वावच्छिन्नभेदस्य साध्यतलाभेन तादृश-साध्यवदसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रसिद्ध्या अतिव्याप्त्यनवकाशात् । 'अतिव्याप्तेरिति, एतद्रूपमात्रसमवेताप्रसिद्ध्या एतद्रूपभिन्नासम-वेतस्य समवायरूपसाधनतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य व्यधि-करणसम्बन्धावच्छिन्नाभावतया केवलान्वयित्वादिति भावः । तद्वद्वृत्त-

दिमात्रसमवेतस्य रूपादेः प्रसिद्धा गुणत्वरूपैकव्यक्तिकानुसरणम् ।
 'नापि विषयतयेति, व्यभिचारिणि साध्यवदविषयकस्य व्यभिचा-
 रनिरूपकाधिकरणविषयकज्ञानादेर्विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
 मादायातिव्याप्तिनिराकरणासम्भवात् शङ्कावतारः । 'घटभिन्नं
 मेयत्वादित्यत्रापीत्यपिना पूर्वोक्तस्थलपरिग्रहः, घटभेदसाध्य-
 कस्य नानाव्यक्तिविपक्षकत्वं द्रव्यविपक्षकत्वञ्च पूर्वोक्तस्थलाद्दिशिघ-
 इति पूर्वकल्पापेक्षया एतत्पक्षस्यातिहेयतासूचनायैतस्याधिकस्य
 प्रदर्शनम् अतिव्याप्तिबीजं, विषयतया साध्यवदहत्तेस्तत्सम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वं दर्शयति, 'सविषयकेति, 'मात्रपदं
 क्वत्सपरं, 'घटभिन्नविषयकत्वादिति, घट इत्याद्याकारकस्य घटा-
 दिविषयकज्ञानादेरपि विशेषणीभूतघटत्व-तत्सम्बन्धविषयकत्वादिति
 भावः । ननु विशिष्टबुद्धेर्विशेषणादिविषयकत्वनिगमेश्च घटभिन्ना-
 विषयकं घटनिर्विकल्पकमपि सम्भवतीत्यत आह, 'घटनिर्विकल्प-
 केऽपीति, 'घटत्वादीत्यादिना रूपादिपरिग्रहः, तद्भासकसन्निकर्षा-
 दिघटितसामग्र्या अपि तदानीं सत्त्वादिन्द्रियाणां स्वव्यवस्थापक-
 गुणपुरस्कारेणैव प्रवृत्तेश्चाक्षुषादी रूपादिभानस्यावश्यकत्वाच्चेति
 भावः । 'सम्बन्धमात्रेणेति, सम्बन्धमात्रेण साध्यवदवृत्तित्वं साध्य-
 वत्सम्बद्धत्वसामान्यं साध्यवदाधेयत्वसामान्यं वा, तादृशसम्बन्धेना-
 भावश्च सम्बन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक एक
 एवाभावः प्रतियोगितावच्छेदकतया प्रसिद्धा ये सम्बन्धास्तदव-
 च्छिन्नाभावकूटो वा, 'स्वरूपसम्बन्धेन' कालिकविलक्षणसम्बन्धेन,
 'प्रत्युक्तमिति, यत्र साध्यवति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावर्त्तमानं

तेन सम्बन्धेन क्वचिदपि न वर्त्तते तत्रापि विशेषणताविशेषेण साध्यवदवृत्तस्तेन सम्बन्धेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तेर्वस्तुनः प्रसिद्धा तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायैवातिव्याप्तिनिराकरणसम्भवादिति भावः । एवं सति विशेषणताविशेषस्यैव विशिष्योपादानमुचितं सम्बन्धान्तरनिवेशे प्रयोजनाभावादित्याशयेनाह, 'विशेषणताविशेषेणेति दैशिकविशेषणतयेत्यर्थः, एवं सति दर्शितातिव्याप्तीनां नावकाश इति सूचयितुं व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिमति तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वसौलभ्यमाह, 'सर्व्वत्रैवेति, व्यभिचारिहेतुक इति शेषः । 'तत्तद्गत्तित्व इति यद्गत्तौ हेतोः साध्यव्यभिचार इत्यादिः, अयोगोलकादिनिष्ठतत्तद्गत्तित्वं तन्मात्रवृत्तिरूपाद्यात्मकमेव न तु पदार्थान्तरं तस्य च न विशेषणताविशेषेण वृत्तिरिति केवलान्वयिनं तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय नातिप्रसङ्गनिराकरणसम्भव इति तत्र तत्सौलभ्यमनुपयुक्तमित्याशङ्क्य 'तत्तदन्यान्यत्व इति, तत्तद्गत्तित्वावच्छिन्नभेदोऽपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकतद्गत्तित्वादनतिरिक्त एव तथाच वक्ष्यते 'न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यत इत्याशङ्क्याह, 'तत्प्रकारकेति तद्गत्तित्वादिप्रकारकेत्यर्थः, तत्रकारकभ्रमविषयत्वस्य साध्यवत्यपि सम्भवात् 'प्रमेति, 'तत्' तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वं, विशिष्य समवायादिसम्बन्धनिवेशे जात्यभावादिसाध्यकस्थले तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वाप्रसिद्धिरुक्ता विशेषणताविशेषस्य विशिष्यनिवेशे तु न तद्दोषावसर इति सूचयितुं सर्व्वत्र सद्देतौ साध्यवन्निष्ठ-

तद्व्यक्तित्वाद्दी तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वप्रसिद्धिपरमिदमिति तन्न सम्भवति ज्ञेयत्व-वाच्यत्वाभावादिष्वेव तत्प्रसिद्धिसम्भवात् तत्तद्वाक्तित्वाद्यनुधावनस्य वैयर्थ्यापातात्, अभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वानिवेशे यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावभादायाति-व्याप्तिः, सम्बन्धसामान्येनाभावनिवेशे च तेन सम्बन्धेन साध्यवद-वृत्तेः साध्यवत्समवेतादेस्तादृशाभावस्य हेतुमत्यसत्त्वादसम्भव इति तन्निवेशयति, 'तेनैवेति, इदानीं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धा-द्यनुगमेन एक एवाभावो निवेशयितुं शक्यत इत्यभिप्रायेणाह, 'तदवच्छिन्नसामान्याभाव इति तादृशसाध्यवदवृत्तित्वावच्छिन्न-सामान्याभाव इत्यर्थः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

केचित्तु नञ्ज्यत्यासेनासाध्यानि साध्यविरोधीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत् तानि सामानाधि-करणानधिकरणानि यस्य तत्त्वम् साध्यसामानाधिक-रण्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसा-मान्यकत्वमिति फलितार्थः । अत्र च साध्यसामानाधि-करण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुताव-च्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः । परञ्च सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति तेनैव वृत्तिः तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्यभिचारिणि

कालिकसम्बन्धेन हेतौ घटादौ द्रव्यत्वादेश्च समवायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्व-गुणत्वादौ नाति-प्रसङ्गः । न वा संयोगेन वङ्गादौ साध्ये समवायेन तद्वाप्यस्य रूपविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाण-स्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः, सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वलाभाय साधिकरणत्वमित्याहु-स्तच्चिन्त्यम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

मिश्रव्याख्यानमुपन्यस्यति, 'केचित्त्विति, 'नञ्-व्याख्यासेन' साध्यपदानन्तरं श्रूयमानस्य नञस्तत्पूर्वाभिसम्बन्धेन, तथाचा-साध्यसामानाधिकरण्येति वक्तव्ये साध्यासामानाधिकरण्येत्यभि-धानं प्रमादेनेति भावः । असाध्यपदस्य साध्यभिन्नार्थकत्वे एतद्वृत्तिधर्मवानेतत्त्वादित्याद्यतिरिक्ते सर्वत्र साध्यभिन्नस्य हेतु-समानाधिकरणतया क्वचिच्च साध्यभिन्नाप्रसिद्धा अव्याप्तिरतो नञ्पदस्य विरोधार्थकतामाह, 'साध्यविरोधीनीति, विरोधस्य तद-भावव्याप्यतारूपत्वे केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धा अव्याप्ति-रतः 'साध्यासमानाधिकरणानीति, केवलान्वयिन्यवृत्तावेव साध्या-सामानाधिकरण्यप्रसिद्धिः, व्यभिचारिहेतुकेऽपि साध्यासामानाधि-करणस्यान्ततोऽवृत्तेरेव हेत्वसमानाधिकरणतया अतिव्याप्तिरिति साध्यासामानाधिकरण्यरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन हेत्वसामा-

नाधिकारण्यरूपविधेयान्वयोऽत्र विवक्षित इत्याशयेन व्यापकत्वरूप-
 मवच्छिन्नत्वमन्तर्भावयन् साध्यसामानाधिकरण्याधिकरणत्वाभावे
 अधिकरणत्वांशमनतिप्रयोजनकतया परित्यजन् फलितार्थमाह,
 'साध्येति साध्यतावच्छेदकविशिष्टार्थकं, तेन विशिष्टसत्तावान्
 जातिरित्यादौ नातिव्याप्तिः व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वं न तु तत्समानाधिकरणत्वन्ताभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् अभावत्वादिकमादायातिप्रसङ्गाद्गौर-
 वाच्च । साध्यादिनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषाभावस्य साध्य-
 सामानाधिकरण्याभावव्यापकतामादायातिव्याप्तेर्वारणाय सामा-
 न्यपदं व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्वविशिष्टसामानाधिकर-
 ण्यत्वकधर्मवत्त्वमिति तु निष्कर्षः । तेन व्यभिचारिहेतुसामानाधि-
 करण्यसामान्य-गगनोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साध्यासामानाधि-
 करण्यव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः । स्वपदं हेतुतावच्छेदकपरं, तद्वि-
 शिष्टसामानाधिकरण्यनिवेशात् द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ
 नाव्याप्तिः । 'परं सामानाधिकरण्यं' हेतुसामानाधिकरण्यं, साध्य-
 तावच्छेदकसम्बन्धनिवेशस्य व्यावृत्तिमाह, 'समवायेन पृथिवीत्वा-
 देरिति 'व्यभिचारिणि हेतौ घटादौ नातिप्रसङ्गः, इत्यग्निमेण
 सम्बन्धः, वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वाधिकरणकाले
 तादृशहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरवृत्तिमात्रनिष्ठतदभावं प्रति
 हेतुसामानाधिकरण्याभावस्य व्यापकत्वेऽपि समवायरूपसाध्यताव-
 च्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणपृथिव्यादिनिरूपितकालिकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नवृत्त्यभावस्य महाकालादौ हेतुसामानाधिकरणे जन्यपृथिव्य-

समानकालीने चरमध्वंसादौ सत्त्वेन तं प्रत्यमुष्ठाव्यापकत्वादिति भावः । साध्यवद्वृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनप्रयोजनमाह, 'द्रव्यत्वादेश्चेत्यादि, समवायेन साध्याधिकरणमहाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन वृत्तेः साध्यवति सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावं प्रति हेतुमद्वृत्तित्वाभावस्य व्यापकत्वेऽपि गुणत्वादिसाधारणं हेतुतावच्छेदकसमवायेन द्रव्यादिवृत्तित्वाभावं प्रति तस्याव्यापकत्वादिति भावः । हेतुमत्त्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनप्रयोजनमाह, 'संयोगिन वङ्गादी साध्य इति वङ्गिमान् एतद्रूपादित्यादावित्यर्थः, 'समवायेनेति व्याप्यत्वान्वयि, कालपरिमाण-स्यन्दत्वादेर्वृत्तावपि नाप्रसङ्गः इत्यन्वयः । काले कालपरिमाणदेर्वृत्तिकथनेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरभाववति तत्र सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्समवेतत्वाभावासत्त्वान्न तस्य तादृशाभावव्यापकत्वमित्यव्याप्तिप्रसक्तिबीजं दर्शितं महाकालादिनिष्ठो यो वङ्गादिसंयोगस्तत्साधारणरूपेण संयोगस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वे महाकालपरिमाणे साध्यसामानाधिकरण्याभावासम्भवात् स्यन्दत्वानुधावनम् । चतुर्थसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनमाह, (१) 'समवायेनेति, 'तदधिकरणे' रूपविशिषाद्यधिकरणे, 'घटादेः संयोगिन वृत्तावपीति । एतेन समवेतस्याभाववति घटादौ हेतुसमवायिनि सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावसत्तात्तस्य तादृशाभावाव्यापकत्वं दर्शितम् । सत्यन्तस्यैवावृत्तित्वावृत्ततया साधिकरणत्वमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह, 'सम्बन्ध-

(१) चतुर्थसम्बन्धप्रवेशफलमाहेति पा० ।

विशेषेणेति उपर्शितसम्बन्धनिवेशलाभायेत्यर्थः, तथाच साधि-
करणत्वं लक्षणे न निवेश्यमिति भावः । 'तच्चिन्त्यमिति, चिन्ता-
वीजम् एतद्रूपभिन्नं गुणत्वात् महाकालान्यो घटादित्यादावति-
व्याप्तिः, हेतुतावच्छेदकसमवाय-कालिकादिसम्बन्धेन साध्यवद-
वृत्तित्वस्य तेन सम्बन्धेनावृत्तावेव प्रसिद्धेः, तादात्म्येन सर्व्वविषयक-
ज्ञानादिसाधारणे साध्ये(१) विषयितया हेतावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेन
साध्यवदसम्बन्धाप्रसिद्धेः । यदि च सामानाधिकरण्यद्वयघटक-
वृत्तित्वद्वये हेतुतावच्छेदकसम्बन्धं परित्यज्य सम्बन्धैक्यं विशेषण-
ताविशेषसम्बन्धो वा निवेश्यते तदा नैतद्दोषावकाश इत्य-
वधेयम् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यानधिकरणा-
धिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा केवला-
न्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे
चाव्याप्तेः । नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-
योगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्व्वतीयवक्त्रेर्महानसी-
यधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् द्रव्य-
त्वादैरव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रतियोगिविरोधित्वं
व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेषणं देयं संयोगादौ साध्ये

(१) सर्व्वविषयकज्ञानसाधारणसाध्यके चेति पा० ।

सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात् । न हि प्रति-
योगिविरोधी सयोगादेरपरोऽत्यन्ताभावोऽस्ति अधि-
करणभेदेनाभावभेदाभावात् । नापि साधनवन्निष्ठान्यो-
न्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः मूले वृक्षः
कपिसंयोगवान्नित्यबाधितप्रतीतिः तदन्योन्याभावस्यापि
तत्र सत्त्वात् । न चैवं भेदाभेदः, अवच्छेदकभेदेन तत्-
सत्त्वाभ्युपगमात्, साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि-
साध्यवदास्येति षष्ठ्यर्थव्याप्य-व्यापकभावानिरूपणात्
साध्य-साधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् वङ्गिमत्पर्वतस्य धूम-
वम्भहानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च विशेषा-
भावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे माना-
भावात् । नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मनिरूपि-
तवैयधिकरणानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं सा-
धनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेवैयधिकरण्याप्रसिद्धेः
महानसादौ समवायितया वङ्गि-वङ्गिमतोरत्यन्ता-
न्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादावष्णुक्तलक्षणाभावाच्च ।

चिन्तामणि-दीधितिः ।

तथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि ।
नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं

वक्तव्यमत आह, 'द्रव्यत्वादेरिति, 'प्रतियोगिविरोधित्वं'
 प्रतियोगि-तदधिकरणावृत्तित्वं, 'व्याप्यवृत्तित्वं' स्वसमा-
 नाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, 'अधिकरणेति,
 तथासत्यभाव एव न सिध्येदिति भावः । संयोगाद्य-
 भावस्य च द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमव्याप्य-
 वृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वा-
 करणीभूतद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं गुणे च
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्य-
 नाधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुणनिष्ठा-
 त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् एतानि च न भेदकान्य-
 विरोधात् सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमाना-
 धिकरणे च न तथात्वव्यतिरेक इति भावः । ननु
 साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः स-
 चाधिकरणत्वं साध्य-साधनयोरपि सामानाधिकरण्य-
 मेवेत्यतो दूषणान्तरमाह, 'साध्येति । साध्यत्व-साधनत्वे
 व्याप्तिप्रतियोगित्वानुयोगित्वे, यत्तद्ज्ञामेव व्याप्तिर्निर्व-
 क्ष्येत्यत आह, 'वङ्गिमदिति । ननु यत्सामानाधिकर-
 णान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न
 भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं

व्याप्तिरित्यर्थः । न च धूमसमानाधिकरणान्योन्या-
 भावप्रतियोगितावच्छेदको वङ्गित्वावच्छिन्नो वङ्गिः धूम-
 वान् वङ्गिमान्नेत्यप्रतीतेरत आह, 'विशेषेति । य एव
 प्रत्येकं वङ्गिमदभेदाः धूमसमानाधिकरणास्त एव
 चैकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ना वङ्गिमत्सामान्यभेदवुद्धिं
 उपपादयन्ति(१) तत्प्रतियोगितावच्छेदकश्च वङ्गित्वाव-
 च्छिन्नोवङ्गिरिति भवत्यव्याप्तिः । 'साधनेति, वैयधिकरण्यं
 तदनधिकरणवृत्तित्वं तच्च केवलान्वयिनः साधनस्या-
 प्रसिद्धम् अतिप्रसञ्जकञ्च पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ, अतः
 समानाधिकरणोपादानं, धूमादेरपि न वङ्गादिसमा-
 नाधिकरणद्रव्यत्वादनधिकरणवृत्तित्वमतो यावदिति ।
 यद्यपि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणघटत्व-पटत्वाद्य-
 नधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वञ्च
 निखिलघट-पटादिरूपादीनां तथापि तादृशधर्मानधि-
 करणमात्रवृत्तित्वानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं बो-
 व्यं, न हि पृथिवीत्वसमानाधिकरणस्तादृशः कश्चिदे-
 कोधर्मी यदनधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छेदकं रूपत्वादि,
 धूमत्वादिकन्तु वङ्गादिसमानाधिकरणायोगोलकत्वा-

द्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छेदकं, तदवच्छेदकत्वञ्च
 तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छून्यधर्मावृत्तित्वं तेन
 मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितान-
 धिकरणगगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यक-
 मेयत्वे नातिप्रसङ्गः ।

गादाधरी विवृतिः ।

यथाव्याख्यातलक्षणस्य निर्दोषतया मूलोक्तदूषणासङ्गति-
 माशङ्क्याह, 'यथाश्रुतमिति 'दूषयतीत्यनेन सम्बन्धः, 'यथा-
 सम्भवमिति विकल्पक्रियाविशेषणं, साधनसमानाधिकरणा-
 भावाप्रतियोगित्वघटितलक्षणे नानाव्यक्तिसाध्यस्य विशेषाभाव-
 मादाय दत्तं दोषमुद्भूय दूषणान्तरमवतारयति, 'नन्विति, 'प्रति-
 योगितानवच्छेदकेति । न चैवं धूमवान् वज्जेरित्यादौ धृमादेस्तथा-
 विधद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वमादाय दोषः, अनवच्छेदको यो धर्मस्तद-
 वच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्रूपावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरिति
 विवक्षणात् । प्रतियोगिविरोधित्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरण-
 वृत्तित्वं व्याप्यवृत्तित्वञ्च यत्किञ्चित्स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं
 तदा संयोगि सत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणातिव्याप्त्यसङ्गतिः, हेत्वधिकर-
 णान्तर्भावेन तद्विवक्षणेऽतिव्याप्तिपरिहारस्यापि सम्भवात् इत्यग्रिम-
 ग्रन्यानुरोधेन तदुभयं व्यचष्टे, 'प्रतियोगिविरोधित्वमिति, 'तथा-
 सतीति अधिकरणभेदेनाभावभेदस्वीकार इत्यर्थः, 'अभाव एव'
 अधिकरणस्वरूपातिरिक्ताभाव एव, अधिकरणस्य अभावरूपत्वे घटा-

दिशून्यानन्ताधिकरणव्यक्तीनां घटाद्यभावत्वं कल्पनीयमिति तदपेक्षया घटाद्यभावत्वस्य एकैकव्यक्ताविव कल्पनमुचितं लाघवा-
दिति युक्त्या तस्मिद्धिः । यदि चाभावा अपि अधिकरणसम-
संख्यास्तदा किमपराद्धमधिकरणानामभावत्वकल्पनमिति भावः ।
ननु द्रव्य-गुणादिवृत्तिसंयोगाद्यभावस्याभेदे संयोगाभावो द्रव्ये
प्रतियोगिसामानाधिकरणो गुणे न तथा, गुणे व्याप्यवृत्तिः
द्रव्ये न तथेति व्यपदेशो न स्यात्तस्य मिथो विरुद्धतत्तद्भेदय-
विषयकत्वादित्याशङ्क्य तादृशव्यवहारविषयाणामपि अविरोधं व्युत्-
पादयितुं तन्निर्व्यक्ति, 'संयोगाद्यभावस्य चेति, 'द्रव्य इत्यस्याव्याप्य-
वृत्तित्वमित्यत्राप्यनुषञ्जनीयं, यथासंख्यमुद्देश्यद्वये विधेयद्वयान्वयः,
एवमग्रेऽपि 'गुण इति 'व्याप्यवृत्तित्वमित्यत्रापि सम्बध्यते, 'न भेद-
कानि' संयोगाभावस्येत्यादिः, 'अविरोधादिति, प्रतियोग्यधि-
करणवृत्तित्व-तदनधिकरणवृत्तित्वयोर्भावाभावरूपताविरहेण एक-
त्रापि सम्भवात्, द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्व-गुणनिष्ठाभावाप्रति-
योगित्वयोरपि नीलघट-पीतघटाभावसमशीलतया तथात्वादिति
भावः । उक्तव्यवहाराश्च पारिभाषिका एव अवयवव्युत्पत्त्या तादृश-
तादृशार्थान्नाभादित्ववधेयम् । यादृशयोर्विरोधस्तादृशयोर्न व्यव-
हारविषयता इत्याह, 'सामान्यत इति 'तथात्वव्यतिरेक इत्यनेनास्य
सम्बन्धः, 'अव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसामानाधिकरणे चेति तथात्वे-
न च व्यवहियमाणे संयोगाभाव इत्यर्थः, 'सामान्यतो न तथात्व-
व्यतिरेकः' न स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः,
प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावश्च व्यपदिश्यत इति शेषः ।

स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वमित्यत्र साध्य-
साधनयोः सम्बन्धो निविष्टः स च व्याप्य व्यापकभाव एवेत्यात्मा-
श्रयः इति दूषणं दूषणान्तरावताराय उद्धरति, 'नन्विति, 'यस्येत्यनेन
साध्यवति साधनस्य सम्बन्धः 'अन्वेष्टव्यः' विवक्षणीयः, 'स चाधि-
करणत्वं', न तु व्याप्य-व्यापकभाव इति शेषः, तथाच नात्माश्रय-
इति भावः । साध्य-साधनयोः सम्बन्धनिवेशेऽपि न क्षतिः तयो-
रपि सम्बन्धान्तरसम्भवात् इत्याशयेनाह, 'साध्य-साधनयोरपीति,
सामानाधिकरण्यमेव सम्बन्धः सम्भवतीति शेषः । तथाच स एव
विवक्षणीय इति भावः । मूले 'साध्य-साधनयोः' साध्यत्व-साधन-
त्वयोः, 'व्याप्तिनिरूप्यत्वात्' व्याप्तिवटितत्वात्, साध्यत्व-साधनत्वे
यदि सिद्धिकर्मत्व-तत्करणत्वरूपे तदा तयोर्व्याप्तिवटितत्वाभावात्
असङ्गतिरतो दीधितिकारस्तमन्यथा निर्व्यक्ति(१), 'साध्यत्व-साधनत्व-
इति, इन्द्रादिश्रूयमानं 'व्याप्तीत्युभयत्र सम्बध्यते । 'यत्तद्भ्यामिति
यत्समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगी यद्दान् तत्त्वं तद्गामिरिति
क्रमेण साध्यत्व-साधनत्वे अनन्तर्भाव्येत्यर्थः, तथाच न व्याप्तेर्घट-
कता यत्तत्पदयोर्धूमत्व-वङ्गत्वादिरूपविशेषरूपेण धूम-वङ्गा-
दिपरत्वादित्यत्र साधनतावच्छेदकभेदेन व्याप्तिभेदस्यागत्या स्वी-
कारादिति भावः । विशेषान्योन्याभावमादायोपन्यस्तं दूषणं
सामान्याभावखण्डनपरमूलमवतारयितुमुद्धरति, 'नन्वित्यादि,
'यदिति यादृशरूपावच्छेदेन यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावस्तादृशरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तस्य

शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नः, शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नस्य तत्प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वे तेषां न वह्नित्वाकारकप्रतीती तादृशसामान्यधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विषयतां स्वीकृत्य उक्तातिप्रसङ्गवारणा-
नुपपत्तेः तद्दोषतादवस्थमिति भावः । न च विशेषाभाव-
कूटस्य तादृशप्रतीतिविषयतया यत्किञ्चिद्विशेषाभाववति न
तत्प्रसङ्गः इति वाच्यम् । तत्तद्वह्नित्वेन सकलवह्नीनां युग-
सहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यतया तत्तद्वह्नित्वेन भेदसमु-
दायस्य भानासम्भवात् वह्नित्वावच्छिन्नभेदत्वेन तावद्भेद-
भानोपगमे तेन रूपेण यत्किञ्चिद्भेदविषयकज्ञानस्यापि प्रकार-
गतविशेषाभावेन तदाकारतासम्भवात् पर्वतो न वह्नित्वावच्छि-
न्नप्रतीतिर्दुर्ज्वारत्वात्, न हि प्रकाराविशेषे विषयन्यूनाधिक्येन विचि-
त्वाकारताबुद्धीनां, घटत्वमात्रप्रकारेण शतसहस्रादिव्यक्तिविषयक-
प्रतीतीनां घट इत्येवाकारदर्शनात् अधिकमग्रे वक्ष्यामः । साधन-
समानाधिकरणयावद्धर्मनिरूपितवैयधिकरणघटितलक्षणे वैयधि-
करणं यदि तदधिकरणावृत्तित्वरूपं तदा प्रमेयत्वादिवैयधिकर-
णस्याप्यवृत्तौ प्रसिद्ध्या 'प्रमेयत्वादेवैयधिकरणाप्रसिद्धेरिति मूल-
विरोधः इत्यतोऽन्यथा तद्दृष्ट्या, 'वैयधिकरणमिति । ननु
साधनवैयधिकरणानधिकरणत्वमेव कुतो न निवेश्यते इत्यत-
आह, 'तच्चेति तादृशवैयधिकरणञ्चेत्यर्थः, 'अप्रसिद्धमिति । यद्यपि
समानाधिकरणयावद्धर्मोपादानेऽपि केवलान्वयिसाधनके साधन-
स्यापि तादृशयावद्धर्मोपादानेऽपि केवलान्वयिसाधनके साधन-
स्यापि तादृशयावद्धर्मोपादानेऽपि केवलान्वयिसाधनके साधन-

किसाधनकेऽपि तद्दोषाधिक्यं तथापि समानाधिकरण्यावद्भ्रमोपादाने व्यतिरेकित्वं धर्मं विशेषणमङ्गीकृत्य वक्ष्यमाणप्रकारान्तरेण च परिष्कारः सम्भवति नान्यथा इत्याशयेनेयं व्यावृत्तिर्दर्शिता । व्याहृत्यन्तरमप्याह, 'अतिप्रसञ्जकञ्चेति, 'पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादाविति, पृथिवोत्वादेर्द्रव्यत्वादिरूपसाधनानधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वात् इति भावः । धूमवान् वङ्गेरित्यादौ साधनस्य नानाव्यक्तितया अयोगोलक्रीयवङ्गिवैयधिकरणं धूमे सम्भवतीति तदुपेक्षितं, 'धूमादेरपीति, तथाच यावत्पदानुपादाने द्रव्यत्व-महानसत्त्वादिरूपयत्किञ्चिद्धर्मवैयधिकरणानधिकरणत्वमादाय व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । 'यावत्पदोपादानमिति (१) यावतां धर्माणां प्रत्येकनिरूपितवैयधिकरणानधिकरणत्वं निवेश्यम् अतो नानाधिकरणकसाधनके तादृशयावद्भ्रमाधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः, द्रव्यत्ववैयधिकरण्यमादायातिव्याप्तिस्तु समवायेन साध्यतायां, न तु संयोगिन तथात्वे तेन सम्बन्धेन तद्वैयधिकरणाप्रसिद्धेरित्यवधेयम् । 'पृथिवोत्वादीति, तथाच द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वादौ पृथिवोत्वादिस्मानाधिकरण्यावद्भ्रमवैयधिकरणानधिकरणत्वविरहादिति भावः । व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरिति मतालम्बने वङ्गिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवङ्गादौ पर्वतत्वादिवैयधिकरण्यसत्त्वेऽपि न दोष इत्येकव्यक्तिसाध्यकानुधावनम् । ननु तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यं घटत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यञ्च न तदधिकरणेऽपि वर्त्तमानस्य द्रव्यत्वादेरत आह, 'तदनधिकरण-

(१) एतेन कश्चिन्चित् रीतिर्घातपुस्तके तथैव पाठ इत्यनुमीयते ।

मात्रवृत्तित्वञ्चेति घटत्व-पटत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वमपीत्यर्थः,
 'निखिलघट-पटादिरूपादीनामिति यथासंख्येनान्वयः, तथाच रूप-
 वान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः कुत्रापि रूपे तादृशयावद्भ्रमवैय-
 धिकरणानधिकरणत्वासत्त्वादिति भावः । एतादृशाव्याप्तिं परि-
 जिहीर्षुर्वैयधिकरणानधिकरणपदस्य तदनवच्छेदकावच्छिन्नपर-
 त्वमवलम्बते, 'तथापीति, अव्याप्यभावं स्फुटयति, 'न हीति, 'कश्चि-
 देको धर्मस्तादृश इत्यन्वयः, पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणनिखिल-
 धर्माणामिव तद्व्यापकरूपादिसमानाधिकरणतया रूपत्वाद्यव-
 च्छेदेन तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वासम्भवात् इति भावः ।
 अवच्छेदकाघटितलक्षणे धूमवान् वक्त्रेरित्यादौ यावद्भ्रमान्तर्गत-
 महानसत्त्वादिकमादायाप्यतिव्याप्तिवारणं सम्भवति पर्व्वतीयधूमा-
 देस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वात् । इदानीन्तु न तादृशधर्ममादाय
 तद्वारणसम्भवः धूमत्वाद्यवच्छेदेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वा-
 दिति व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमात्रवृत्तिधर्ममादाय तत्राति-
 व्याप्तिं वारयति, 'धूमत्वादिकन्विति । नन्ववच्छेदकत्वमन्यूनानति-
 रिक्तवृत्तित्वं तच्च धूमत्वादेर्जलादिसाधारणायोगोक्तत्वादिवैयधि-
 करणन्यूनवृत्तित्वादित्यत आह, 'तदवच्छेदकत्वञ्चेति तादृशवैय-
 धिकरण्यावच्छेदकत्वञ्चेत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रयोजनानुरोधेन तच्छून्या-
 वृत्तित्वरूपतदनतिरिक्तत्वपदार्थे तच्छून्ये धर्मत्वमधिकं निवेशयति,
 'तच्चेति, धर्मत्वं वृत्तिमत्त्वं, 'नातिप्रसङ्ग इति, गगनादेर्गगनत्वादि-
 वैयधिकरणशून्यत्वेऽपि धर्मत्वविरहेण तादृशधर्मावृत्तित्वस्य द्रव्य-
 त्वादावत्तत्त्वादिति भावः । अथ तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमित्यत्र साध्य-

तावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन धर्मवृत्तित्वं निवेशनीयमेत्यथा धूम-
 त्वादेरपि कालिकादिसम्बन्धेनायोगोलकत्वादिवैयधिकरणशून्य-
 वङ्गादिवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तिः तथाच द्रव्यवान् मेय-
 त्वादित्यत्र गुणत्ववैयधिकरणशून्ये गुणादिवृत्ती सत्त्व-गुणत्वादी
 साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा द्रव्यत्वादेर्गुणत्वा-
 दिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिः तथाच साधनसमानाधि-
 करणघटत्वानधिकरणसंयुक्तवस्तुनि द्रव्यत्वस्य वृत्तेरतिव्याप्तिरिति
 भावः । न च समवायेन साध्यत्वे साधनसमानाधिकरणघटत्वादि-
 वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं द्रव्यत्वस्य सुलभं तद्वैयधिकरणशून्ये
 घटरूपादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धेरिति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
 अतिव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि धर्मपदानुपादाने गुणत्ववैयाधिकरण्या-
 वच्छेदकत्वानुपपत्त्या अतिव्याप्तिप्रदर्शनात् । तत्पदे दत्तेऽपि
 तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्या सन्दर्भविरोधस्य दुर्बलत्वात्,
 द्रव्यवान् द्रव्यसमवायिगुणान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तेरपि दुर्बल-
 रत्वाच्च तत्र गुणमात्रस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया तद्वृत्ति-
 धर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वसम्भवे साधनसमानाधिकरणधर्म-
 वैयधिकरण्यावच्छेदकभेदकूटस्य चाव्याहतत्वात् इति चेन्न, 'तच्छून्य-
 धर्मावृत्तित्वमित्यनेन स्वाधिकरणतच्छून्यधर्मसामान्यकत्वस्य (१)
 तदाश्रय(२)-स्वाश्रयधर्मसामान्यकत्वस्य (३) वा विवक्षितत्वात् ।

(१) स्वपदं व्यवच्छेदकत्वेनाभिमतपरं ।

(२) तत्पदं साधनसमानाधिकरणधर्मानधिकरणमात्रवृत्तितापरं ।

(३) अत्रापि स्वपदं व्यवच्छेदकत्वेनाभिमतपरं ।

एतेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम्
 अन्यथा धूमादेः कालिकादिसम्बन्धेनायोगोलकादिवृत्तितया
 धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्यायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वानुपपत्तेः ।
 तथाच समवायेन प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके वाच्यत्वादिहेतावति-
 व्याप्तिः तत्र व्यभिचारनिरूपकवृत्तिजातित्वाद्यनधिकरणमात्र-
 समवेतत्वशून्ये अभावादौ प्रमेयत्वादेर्वृत्त्या अवच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वरूपधर्मत्वनिवेशेऽपि तद्वापस्त-
 दवस्थः, जातित्वादौ समवायेन ह्यत्यप्रसिद्धा जातित्वादिवैयधिकर-
 णशून्यसमवेताप्रसिद्धेर्जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य साध्य-
 तावच्छेदके दुरुपपादत्वादित्यपि निरस्तम् । प्रमेयत्वाद्याश्रयीभूत-
 समवेतसामान्यस्य जातित्वाद्यनधिकरणमात्रसमवेतत्वरूपजाति-
 त्वादिवैयधिकरण्याश्रयतया प्रमेयत्वादेस्तदवच्छेदकत्वनिर्वाहात् ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्सम्बद्धत्वं यश्च तादृश-
 सम्बन्धेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावः तदुभयाभाववद्-
 यावत्स्वाश्रयकत्वविवक्षणाद् दोषः । सम्बद्धत्वं सम्बन्धप्रतियोगित्वं,
 यत्र संयोगः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि सम्बद्धत्वं स्वरूप-
 सम्बन्धत्वेनैव वर्तते न तु संयोगस्वरूपः । तत्तद्गूषणमाह, 'अत-
 इत्यादि, 'अतः' वैयधिकरण्याभावानुरोधात्, स्वरूपसम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावनिवेशे संयोगस्य तेन सम्बन्धेनावृत्त्या तदभाव-तादृश-
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धीभयस्य स्वरूपसम्बन्धाभावः केवलान्वयीति
 तमादायावच्छेदकलक्षणातिव्याप्तिरिति निरस्तम् । न च सम्बन्ध-
 त्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तावपि स्वरूपानुगमेनैकैकस्वरूप-

सम्बन्धेनोभयाभावस्य केवलान्वयितया तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । स्वरूपाणामननुगमेऽपि अनतिप्रसक्तेन येन केनचिद्रूपेण तदनुगमसम्भवात् । अन्यथा विषयादिभेदेन विभिन्नस्य प्रमा-विषयत्वादेः प्रमेयत्वादिनाऽपि केवलान्वयित्वानुपपत्तेः तद्दोषक-सम्बन्धाननुगमादित्याहुः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

वस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्वाव-च्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यं तेन सत्ता-द्रव्यत्वोभयवान् गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः सत्ताया गुणत्वाभा-ववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरण-तायाः गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात्, 'प्रमेयत्वादेरिति । ननु व्यतिरेकित्वेन धर्माविशेषणीयः, वस्तुतस्तु यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेद-कमेतावन्मात्रस्फोरणाय तथाच साधनसमानाधिक-रणधर्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्भिन्न-धर्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्मवता वा समं सामानाधिकरण्यामिति पर्यवसितं अतोदोषान्तरमाह, 'महानसादाविति, तथाच तदनधिकरणत्वं तदभावा-

धिकरणत्वं तद्विज्ञित्वं वा द्वयमपि दृष्टमित्यर्थः । एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं, समवायितया महानसवृत्तित्वं वक्तुं नास्तीतिप्रतीते-
र्वङ्गादेरपि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वात्सम्बन्धवि-
शेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायान्तु नोक्तदोष इति ध्येयम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

अथ तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तदधिकरणावृत्तित्वे सति तदनधिकरणवृत्तित्वं तत्र सत्यन्तनिवेशादेव सामञ्जस्येन विशे-
ष्यदलवैयर्थ्यं, तत्परित्यागे च सत्यन्तदलस्यावृत्तिसाधारणतया तच्छून्यत्वमात्रस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततया धर्मत्वोपादानविरोधः । न च तदधिकरणावृत्तित्वमात्रनिवेशे 'प्रमेयत्वादेरित्यादिमूला-
सङ्गतिरिति विशेष्यदलनिवेशनासार्थक्यं तदधिकरणावृत्तित्वशून्य-
त्वात् अन्यस्य अवृत्तिसाधारणस्य विशिष्टशून्यत्वस्याभावान्तर-
तया चावैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वृत्त्यंशमात्रस्य विशेष्यविधया निवेशेनैवाखण्डाभावान्तरस्य घटकत्वात्तदधिकरणंशस्याव्यावृत्त-
कस्य निवेशे व्यर्थविशेषणताया दुर्वारत्वात्, वैयर्थ्यभिया तदंश-
स्यैव परित्यागे प्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तिवृत्तिमतोऽप्रसिद्धा 'प्रमे-
यत्वादेरिति मूलसङ्गतावपि 'महानसादाविति मूलस्य वङ्गत्वादी सम्बन्धान्तरावच्छिन्नात्यन्ताभावादिघटितवङ्गादिरूपसाधनसमा-
नाधिकरणधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वोपादानपरतया दीधिति-
कारव्याख्यानासङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । एतेनावृत्तिव्यावृत्ततदधिकरण-

ताव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्वैयधिकरणमित्यपि
निरस्तम् । तत्रापि साधनसमानाधिकरणधर्मानधिकरणत्वा-
प्रवेशे दीधितिकृतां तन्मूलव्याख्यानासङ्गतेः इति चेन्न, 'तदन-
धिकरणमात्रवृत्तित्वमित्यनेन स्ववृत्तिव्यापकतदनधिकरणत्वक-
त्वस्य विषक्षिततया तन्मूलसङ्गतेः धर्मपदसार्थक्योपपत्तेः ।
न च तादृशमूलसङ्गमनस्य तदनधिकरणेतरावृत्तित्वनिवेशेनापि
सम्भवात् निरुक्तवैयधिकरणं निवेश्य धर्मपदोपादानमयुक्तमिति
वाच्यम् । तदनधिकरणेतरावृत्तित्वमित्यस्य तदनधिकरणेतर-
वृत्तिप्रतियोगिकाभावात्मकत्वे तादृशव्यक्तिविशेषाद्यभावस्य समा-
नाधिकरणसाधारणतया तच्छून्याप्रसिद्धेः, तादृशवृत्तित्वाद्यव-
च्छिन्नाभावार्थकत्वे तादृशवृत्तित्वस्य स्वसमानाधिकरण-तदधि-
करणवृत्तित्वापेक्षया गुरुशरीरत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्
तादृशाभावाप्रसिद्ध्या तस्य तदर्थकत्वानुपपत्तेः इति तच्छून्य-
धर्मावृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे एकतराव्यभिचारिण्युभयसाध्यके
विशेष्याव्यभिचारिणि विशिष्टसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्याग्रे
दर्शनीयतया कल्पान्तरमाह, 'वस्तुतस्त्विति । यद्यपि अत्रापि
तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वमेव न तु
तदधिकरणावृत्तित्वे सति तदनधिकरणवृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं वा
तदभावप्रवेशेन उक्तरीत्या विशेष्यसार्थक्यस्योपपादयितुमशक्य-
त्वात् । न च तदधिकरणावृत्तित्वमात्रं प्रवेश्यं तथा सति गगनादौ
प्रमेयत्वादेस्तादृशवैयधिकरणसत्त्वेऽपि गगनत्वावच्छिन्नाधिकर-
णत्वाप्रसिद्ध्या गगनत्वादौ निरुच्यमानवैयधिकरणावच्छेदकत्वा-

सम्भवेन 'प्रमेयत्वादेरित्यादिमूलस्य वैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसि-
 द्धार्यकतया सङ्गमयितुं शक्यत्वेऽपि दीधितिकारीयमूलव्याख्या-
 नामङ्गतेः । तदनधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्वनिवेशनैवोप-
 पत्तौ अधिकरणताया विशेष्यविधया निवेशनवैयर्थ्यम् । तदनधि-
 करणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्वस्य स्वविशिष्टव्यापकतदनधिकरण-
 ताकत्वरूपतया गुणत्वाद्यनधिकरणसत्ता-द्रव्यत्वोभयत्वविशिष्टसत्ता-
 त्वाश्रयसत्तायाः सत्त्वेऽपि गुणत्वाद्यनधिकरणत्वेऽपि तादृशोभय-
 त्वादिविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यापकताया अनपायेन तादृशोभय-
 त्वादौ तदनधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्वरूपवैयधिकरण्याव-
 च्छेदकत्वस्यापि निर्वाहात् । तथापि विशिष्टाधिकरणागर्भविशिष्ट-
 निरूपितव्यापकतालाभायैवाधिकरणतापदम् । वस्तुतो मूलोक्त-
 दोषाणामनिष्कृष्टलक्षणे यथाकथञ्चित् सङ्गमनीयत्वेन निष्कृष्ट-
 लक्षणे तद्दोषामङ्गतावपि न क्षतिरिति निष्कृष्टलक्षणे तदधि-
 करणावृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यमेव प्रवेश्यं न तु स्वव्यापकतद-
 नधिकरणताकत्वरूपं इत्याशयेन तत्राधिकरणतापदोपादानं,
 तादृशवैयधिकरणांशे स्वविशिष्टाधिकरणत्वे तादृशवैयधिकर-
 ण्यमप्रवेश्यं विशिष्टतद्दिशेषणत्वोपगमे वक्ष्यमाणातिव्याप्तिरेव
 दुर्वारा गुणत्वाद्यनधिकरणसत्ताया वृत्तौ उभयत्वविशिष्टसत्ता-
 त्वाद्यवच्छिन्नायामपि तस्यां तदधिकरणावृत्तित्वस्योपपाद-
 यितुमशक्यत्वात् वृत्तेर्व्याप्यवृत्तितया भिन्नरूपेणापि तद्वति
 तदभावादसम्भवात् । अधिकरणतापदानुपादाने स्वविशिष्टे साध्य-
 तावच्छेदकसम्बन्धेनैव तदधिकरणावृत्तित्वस्य निवेशनीयतया

जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाद्यधिकरणे समवायेन वृत्तेर-
 प्रसिद्धा जातित्वादौ जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य दुरुप-
 पादता बोध्या, अधिकरणतापदमधिकरणतासामान्यपरम् अन्यथा
 द्रव्य-गुणत्वादिवृत्तित्वविशिष्टसत्तादिनिरूपिताधिकरणताविशेषे
 शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवत्ताबुद्ध्युपपत्तेः । एवञ्च धूमादेः कालिकादि-
 सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया अयोगोलकादौ वैयधिकरण्याव-
 च्छेदकत्वानुपपत्तिः इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेना-
 धिकरणता विशेषणीया । न च तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन
 साध्यतायामव्याप्तिः, सम्बन्धिताया एव निवेश्यत्वात् । न च सम्बन्धि-
 तायाः सम्बन्धरूपतया संयोगेन दण्डादेः साध्यत्वे दण्डसमवेत-
 संयोगादिहेतावतिव्याप्तिः स्वसमानाधिकरणस्वसंयोगाधिकरण-
 ताया दण्डत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य साधनसमानाधिकरणतत्तद्दण्ड-
 त्वाद्यधिकरणवृत्तित्वेन तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तेः, सम-
 वायैक्यमते समवायेन साध्यतायां सङ्घेती साधनाधिकरणे सर्वत्र
 समवेतमात्रत्वस्यैव समवायसत्त्वावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अव्याप्ति-
 श्चेति वाच्यम् । सम्बन्धानुयोगिताया एव सम्बन्धितारूपत्वात्
 सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धानु-
 योगितायास्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तत्त्वमित्यर्थपर्यवसानेन
 सर्वत्र सामञ्जस्यात् समवायैक्यमते समवायानुयोगिताभेदस्थिति-
 प्रसङ्गभङ्गायावश्यकतया अनुपपत्त्यभावात् । अथैवमपि महाकालो
 घटवान् कालपरिमाणात् इत्यादौ साधनाधिकरणमहाकाल-
 वृत्तिधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः अवृत्तिगगन-

त्वाद्यवच्छिन्नस्य कालिकादिसम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्रसिद्धा गगनादेः
 कालवृत्तितामते महाकालेऽपि तादृशसम्बन्धितासत्त्वात् गगन-
 त्वादेरपि तथात्वायोगात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिक-
 रणतासामान्ये यद्विशिष्टप्रतियोगिकत्व-तदनधिकरणमात्रवृत्ति-
 त्वोभयाभाववत्त्वं तदित्युक्ती गगनादेः कालवृत्तितामते गगन-
 त्वादेरुक्तस्थले अवच्छेदकत्वोपपत्तावपि विषयतासम्बन्धेन घटादि-
 साध्यकनित्यज्ञानत्वादिहेतुके तदप्रसिद्धिर्दुर्वारैव वस्तुमात्रस्यैव
 नित्यज्ञानवृत्तित्वात् विषयतासामान्ये उभयाभावस्य दुर्घटत्वात् ।
 न च यद्विच्छिन्ननिरूपितयद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता साध-
 नसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्विद्वन्मानधिकरणमात्रवृत्तिः तद्विच्छि-
 न्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताभिन्नत्वं साध्यसामानाधिकरण्य-
 घटकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसाधनतावच्छेदकस-
 म्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतायां निवेश्यं न तु साध्यतावच्छेदके
 अनवच्छेदकत्वम् उक्तस्थले समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यव-
 च्छिन्नाधिकरणतानां तथाविधानां भेदस्य कालिकादिसम्बन्धा-
 वच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतायां सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति
 वाच्यम् । उक्तयुक्त्या महानसीयवर्जित्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्ना-
 धिकरणताभ्यः शुद्धवर्जित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताया अनतिरिक्त-
 तया उक्तरूपावच्छिन्नघटत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तेः । मैवं साधनसमा-
 नाधिकरणयत्किञ्चिद्विद्वन्मानधिकरणत्वं यद्विद्वन्विशिष्टव्यापकं तद्विद्वन्-
 विशिष्टाधिकरणतात्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणं साध्यता-
 वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नानधिकरणतात्वं तद्रूपाव-

च्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति विवक्षया सर्वानुपपत्ति-
 परीहारसम्भवात् शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतात्वे प्रत्येकं
 महानसीयत्व-पूर्वतीयत्वादि विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधि-
 करणतात्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणत्वात् व्यभिचारिणि
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-
 तात्वस्यापि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकतया तद-
 वच्छिन्नभेदस्य निरुक्तभेदकूटान्तर्गततया तादृशकूटाधिकरणतात्वे
 च तद्भेदसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकाशात् इत्यलं
 पल्लवितेन । पूर्वकल्पपरित्यागबीजं, दर्शयति (१) 'तेनेति, तदनधि-
 करणमात्रवृत्तितानुशून्यधर्मावृत्तित्वस्थले तादृशधर्मापर्याप्तत्वनिवेशे
 सत्ता-द्रव्यत्वोभयत्वादेस्तथाविधसत्तामात्रपर्याप्तत्वविरहेणावच्छेद-
 कत्वमुपपद्यते इत्याशयेन विशिष्टसाध्यकानुसरणं, 'सत्ताया गुणत्वा-
 भाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपीत्यनेन तद्वृत्तितया उभयत्वादेः पूर्व-
 कल्पेऽवच्छेदकत्वासम्भवः सूचितः, 'महानसादावित्यादिमूलं साध-
 नाधिकरणे तत्तद्वह्नित्व-तद्वदत्यन्ताभावान्योन्याभावप्रदर्शकं सिंह-
 गुहावलोकनन्यायेन पूर्वलक्षणद्वयदूषणपरतया साम्प्रदायिका-
 व्याचक्षते, स्वयञ्च तेषामसामर्थ्यसूचनाय प्रकृतलक्षणदूषणपरतया
 तत्सङ्गमयिथन् तदाकाङ्क्षामुत्थापयितुं 'प्रमेयत्वादेरित्यादिदूषणमु-
 ष्णति, 'नन्विति, 'व्यतिरेकित्वेन' साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
 किञ्चिदधिकरणे वर्तमानो यो व्यतिरेकस्तत्प्रतियोगित्वेन, तेन
 समवायेन साध्यतायां साधनसमानाधिकरणस्य जात्यादिनिष्ठ-

(१) पूर्वकल्पपरित्यागबीजमाहेति पा० ।

व्यतिरेकप्रतियोगिसत्तादेरनधिकरणमात्रे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः । एतेनाकाशादिरूपव्यतिरेकप्रतियोग्याकाशाभावाद्यनधिकरणप्रसिद्धिभयेनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकपरतया केषाञ्चिद्वातिरेकपदव्याख्यानमश्रद्धेयम् । यद्यपि प्रमेयत्वादेरपि किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वमन्नतमेव तथापि येन येन सम्बन्धेन यद्यत्साधनसमानाधिकरणं तेन तेन सम्बन्धेन तदनधिकरणमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वे विवक्षणीये स्निष्ठव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य येन सम्बन्धेन इत्यत्र सम्बन्धविशेषणत्वोपगमात्त्र दोषः । अत्र चरमनिरुक्तस्यावच्छेदकत्वस्य स्वत्वघटिततया तत्तद्गतिविश्रामात् व्यभिचारिण्येकधर्मवैयधिकरणानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयधिकरणावच्छेदकत्वेन तत्तद्धर्मवैयधिकरणावच्छेदकानामेकभेदनिवेशासम्भव इति यावन्तो वैयधिकरणावच्छेदकधर्माः प्रातिस्विकरूपेण तावद्भेदकूटवत्त्वनिवेशनस्यावश्यकत्वे साधनसमानाधिकरणधर्मं यावत्त्वं विशेषणम् अनर्थकं व्यभिचारिणि एकधर्मवैयधिकरणानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयधिकरणावच्छेदकयावद्धर्मान्तर्गततया तद्भेदस्य च तत्रासत्त्वेनातिप्रसङ्गविरहादिति व्यतिरेकित्वस्य धर्मविशेषणत्वमन्तरेणैव सामञ्जस्यं प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरणाप्रसिद्धावपि येषां वैयधिकरणं प्रसिद्धं तदवच्छेदकभेदकूटमादाय सङ्गती लक्षणगमनसम्भवात् इत्याशयेन धर्मं यावत्त्वोक्तीर्त्तनं यावद्वच्छेदकभेदलाभार्थकतया व्याचष्टे, 'वस्तुतस्त्विति, 'तादृशस्य' साधनसमाना-

धिकरणस्य, 'कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकं' साध्यतावच्छेदक-
मिति शेषः । एतावता लक्षणं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह, 'तथा-
चेति, 'साधनसमानाधिकरणेति तादृशयत्किञ्चिदेकधर्मवैयधि-
करण्यावच्छेदकं यद्व्यदित्यर्थः, तेन साधनसमानाधिकरणधर्म-
त्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । विशिष्टवङ्गित्वा-
दिरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकधर्मभेदस्य शुद्धवङ्गित्वादावसत्त्वाद्-
व्याप्तिरतोऽवच्छेदकानां तत्तद्वाङ्गित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशनपक्षं
परित्यज्यावच्छेदकताव्यक्तीनां तत्तद्वाङ्गित्वनाभावकूटं निवेशयति,
'यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्येति तादृशावच्छेदकत्वं यद्व्यक्तच्छून्ये-
त्यर्थः । विशेषण-विशेष्यान्तर्भावेन वङ्गित्वादौ पर्याप्तं यदवच्छेद-
कत्वं तदभावः केवलविशेष्ये अक्षत एवेति । न च यद्वर्माव-
च्छिन्नानधिकरणात्तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्तद्वत्त्वरूपमव-
च्छेदकत्वं विशिष्टवङ्गित्वादौ विशिष्टवङ्गित्वत्वादिरूपमेव यद्रूपपदेन
अतस्तद्रूपपदेन तद्रूपस्योपादानात् तच्चाव्यासज्यहृत्त्वेति कथं तद-
भावः शुद्धवङ्गित्वादाविति वाच्यम् । यादृशधर्मावच्छिन्नपर्याप्ताव-
च्छेदकतानिरूपकाधिकरणतासामान्यं तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृ-
त्ति तादृशधर्मरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकतानिवेशात् महानसीयव-
ङ्गित्वादावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य महानसीयत्वा-
दिसमुदाये व्यासज्यवृत्तितया तत्पर्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्यापि तथा-
त्वेनानुपपत्त्यभावात्, तत्तदवच्छेदकताकात्यन्ताभावापिन्नया तत्तद-
वच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य धर्मनिवेशाधिक्येन गुरुतया न तन्नि-
वेशः, तत्र विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे शुद्धस्यानवच्छेदकत्वानुपपत्ति-

भयेन व्यासज्यवृत्तिधर्मात्यन्ताभावास्येव तादृशधर्मावच्छिन्नभेद-
स्यापि एकोन द्वावित्यादिप्रतीतिबलेन तद्वन्भवति स्वीकारात्,
विशिष्टपर्याप्तावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य शुद्धविशेष्येऽक्षतत्वात्
महानसादौ वङ्गि तद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावसत्त्वेन प्रकृतलक्षणक्षति-
माविस्करोति, 'तथाचेति, 'तदनधिकरणत्वं' वैयधिकरणघटकम् ।
'द्वयमपि दुष्टमिति, साधनसमानाधिकरणस्य वङ्गेरिव तादृशी-
भयविधतदनधिकरणत्वघटितवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य वङ्गित्वा-
वच्छिन्ने सत्त्वादिति भावः । न चैवं सर्वस्यैव वस्तुनो वङ्गानधि-
करणतया मात्रपदव्यवच्छेद्याप्रसिद्धा वङ्गित्वावच्छिन्ने वैयधिकरणं
दुरुपपादमिति वाच्यम् । स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वरूप-
तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्य सूत्रपादत्वात् तदधिकरणावृत्तित्व-
रूपवैयधिकरणस्य निवेशे 'प्रमेयत्वादेरित्यादिदूषणानवकाशात् ।
न्यूनताभङ्गाय तत्पक्षेऽपि दूषणमाह, 'एतेनेति सम्बन्धभेदेन वङ्गा-
दिवैयधिकरणस्य वङ्गेः सत्त्वेनेत्यर्थः, तदेव स्फुटीकरोति, 'सम-
वायितयेति, एतच्च वृत्तित्वविशेषणं, 'तादृशेति यत्किञ्चित्सम्बन्धाव-
च्छिन्नवङ्गाधिकरणवृत्तित्वाभावरूपेत्यर्थः । एतादृशधर्मवत्सम्बन्धत्व-
सामान्याभावनिवेशे च क्वचिद्द्वयभिचारिण्यतिव्याप्तिरवच्छेदका-
प्रसिद्धा क्वचित्सङ्घेतावव्याप्तिरपि द्रष्टव्या, 'सम्बन्धविशेषेणेति
साधनवति येन सम्बन्धेन यद्वर्तते तेन सम्बन्धेन तदधिकरणत्व-
गर्भस्य उभयत्र विशेषणताविशेषगर्भस्य वा वैयधिकरणस्य विव-
क्षायामित्यर्थः, 'नीक्तदोषः' नीक्तोऽपि दोषः ।

केचित्तु 'उक्तेतिविशेषणात् महाकालो घटवान् कालपरि-

भाणादित्यादावच्छेदकाप्रसिद्धिरूपदोषो दुर्ञ्जार एवेति 'एतेन'
इत्यादिना सूचितमित्याहुः । तन्न, तद्दोषस्यापि पूर्वमुद्धृतत्वात् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथानौपाधिकः सम्बन्धोव्याप्तिः, उपाधिश्च साध्य-
व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः, व्यापकत्वन्तु तद्वन्निष्ठा-
त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं, व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः,
प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणं,
गोत्वाश्रवत्वयोरतथात्वात् अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यस-
त्त्वाच्च । किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः
सम्बन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि, अभावविर-
हात्मत्वं वेति चेत्, यत्किञ्चित्साध्यव्यापक-साधनाव्या-
पकधर्मनिषेधो न, धुमादौ प्रकृतसाध्यव्यापक-साधना-
व्यापकधर्मश्च सिद्धासिद्धिभ्यां न, निषेधुं शक्यः, यावत्-
साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साध-
नाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत-
इति चेन्न, व्यधिकरणत्वात् ।

चिन्तामणि-दीधितिः ।

उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्मा-
श्रयप्रसङ्गादाह, 'साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्ति-

निरूपकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमतत्राह, 'तद्वन्निष्ठेति ।
यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिकोवा तत्रापि व्याप्य-
वृत्तिरखण्डश्चान्तस्तद्वद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभा-
वादिरेवास्ति, यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य
द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूत-
साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
धर्मवत्त्वं दलद्वयार्थी बोध्यः । अनवस्थान्निरसितुमाह,
'प्रतियोगित्वमिति, 'सहेति, एकदेश-कालावच्छेदे-
नेति पूरणीयं, तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च
प्रतियोगितायामव्याप्तिः । 'अन्योन्येति, अत्र समवाया-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ
संयोगादिना वङ्गादेवृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति
तेनावृत्तिर्वक्तव्या इत्यञ्च तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ
नायं दोषः, अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्बन्धेन प्रति-
योगिनोऽसम्बद्धत्वात् परन्तु समवायेन सत्ताया अभा-
वस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेर-
प्रसिद्धेः, तादृशस्यसम्बन्धाधिकरणावृत्तितत्कत्वाभिधाने

च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाम-
व्याप्तिः, सिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाणरीत्या च खण्डशः
प्रसिद्धा तत्परिहारोऽपीति ध्येयम् । ‘अभावविरहा-
त्मत्वमिति, नचान्योन्याभावप्रतियोगि-तत्त्वावच्छेदकयो-
रप्रसक्तप्रतिप्रसक्ती प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य
लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं सर्वत्र नित्यस्य
नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधितासम्भवात्
इतरथा तु भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया
तस्य सार्थकत्वादिति वाच्यम् । विरहपदस्य तज्ज्ञान-
प्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात् । प्रतिबध्नाति हि
तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावबुद्धिं, प्रति-
बन्धकत्वञ्चात्रैककालावच्छेदेन एकत्वावर्त्तमानत्वं अभा-
वपदस्य च स्वाभावपरत्वात् । वस्तुतस्त्वेकसम्बन्धाव-
च्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अन-
वच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायाः तस्या-
अवच्छेदकम् अतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगिताया अवच्छेदकं तद्वाच्यम्, तथाच संसर्गाभावत्व-

मनुपादेयमेव, 'वाशब्दीऽत्रास्वरससूचनाय, स च व्यधि-
 करणासम्बन्धेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमे माना-
 भावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य
 वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावेत्यादौ षष्ठ्यर्थ-
 प्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैव शरणी-
 करणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च ।
 अभावत्व-प्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिताघटितत्वात्
 तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां
 निर्वृत्तुमशक्यत्वाच्च ।

गादाधरी विवृतिः ।

'आत्माश्रयेति, साध्यसमव्याप्तत्वघटकसाध्यनिरूपितोपाधिनि-
 ष्टव्याप्तेरप्यनीपाधिकत्वरूपतया अनौपाधिकत्वशरीरे अनौपाधिक-
 त्वनिवेशादिति भावः । यद्यप्यनीपाधिकत्वरूपव्याप्तेः प्रकृतसाधन-
 घटिततया साधनभेदेन भेद आवश्यकः तथाच साध्यसमव्याप्तौ
 उपाधिनिष्ठव्याप्तेः प्रकृतसाधननिष्ठव्याप्तिभिन्नत्वात् नात्माश्रयाव-
 काशः । तथापि सिद्धासिद्धिव्याघातपरीहाराय साध्यसमव्याप्तस्य
 व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव विवक्षणीयः तथाच प्रकृत-
 साधनाप्रवेशात् साधनभेदेन न व्याप्तिभेद इत्यभिप्रायेणेदम् ।
 'आत्माश्रयादीति, यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वे
 यावत्साध्यव्यापकान्तर्गतं साध्यमपीति व्याप्तिनिरूपकत्वं यदि

व्यापकत्वं तदा स्निष्ठव्याप्तिनिरूपकप्रकृतसाध्यकत्वघटितं तादृ-
 शानौपाधिकत्वं प्रकृतव्याप्तिघटितमित्यात्माश्रयः, यदि च याव-
 द्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तदा
 प्रकृतसाध्यातिरिक्ते साधनाव्यापकत्वं गृहीत्वापि घटादौ तदव्याप-
 कत्वग्रहसम्भवेन प्रकृतसाधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तिग्रहस्यानौपाधि-
 कत्वग्रहे नापेक्षेति नात्माश्रयः अपि तु अनवस्थैवेत्यभिप्रायेणादि-
 पदम् । ननु साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वघटितोपाधिलक्षणस्य
 एतद्रूपवान् सत्त्वादित्यादिस्थलीये तत्संयोगाद्युपाधावव्याप्तिः तेषा-
 मव्याप्यवृत्तितया साध्यवति तदभावसत्त्वात् एवं नानाव्यक्तिकार्दे-
 नानाद्युपाधावपि तत्तद्वाक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादाया-
 व्याप्तिरित्याशङ्कां व्याप्तिलक्षणघटकनिरुक्तोपाधित्वस्य सकलोपा-
 धिसाधारण्यविरहेऽपि सर्वत्र व्यभिचारिणि किञ्चिदुपाधिसाधा-
 रण्येनैव व्याप्तिलक्षणे नातिप्रसङ्ग इति तदव्याप्तिर्न दोषायेति
 परिहरति, 'यत्रोपाधिरिति, 'तद्वद्भिन्नेति अत्राप्यवृत्तिनानाव्यक्ति-
 कतत्तदुपाधिमद्भिन्नेत्यर्थः, तद्वत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य विषयभे-
 देन भिन्नतया नाखण्डत्वसम्भवः इति तदुपेक्षितं, संयोगाद्युपाध्य-
 भावप्रमाविषयत्वं केवलान्वयीति तदभावाप्रसिद्धिरतस्तदत्यन्ताभा-
 वमुपेक्ष्य तद्वद्भेदानुसरणं, तद्वद्भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकाल्पक-
 तया स एव दोष इति प्रमाविषयत्वानुधावनं, साध्यवत्यपि तद्वेद-
 न्नमविषयतासम्भवात् ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमानुधावनम्, आदि-
 पदाद्व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदादिपरिग्रहः, 'अस्ति' निरुक्तो-
 पाधित्वाश्रय इति शेषः, तथाच तावतैव तत्र नानौपाधिकत्वमिति

भावः । ननु तादृशाखण्डोपाधेरपि किञ्चिद्देश-कालवृत्तित्वविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वाभावः साध्यवति वर्तते इति तस्याप्युपाधित्वं न घटते यदि चाप्रतियोगिपदं प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नपरं तदा सङ्गतौ साधनाव्यापकस्य घटादेर्द्रव्यत्व-प्रमेयत्वादिना साध्यव्यापकत्वमादायानौपाधिकत्वव्याघात इत्यत आह, 'यदि चेति, केचिद्विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशेषणसम्बन्धप्रतियोगिकत्वमेव स्वीकुर्वन्ति द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावश्च नाङ्गीकुर्वन्ति, अतएव मणिकारेणापि तादृशाभावानभ्युपगमादिति सिद्धान्तग्रन्थे वक्ष्यते अतो यदि सम्भव इत्युक्तं, 'दलद्वयार्थ इति तथाच सङ्गतौ घटत्वादिना साधनाव्यापकस्य प्रमेयत्वादिना साध्यव्यापकत्वेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकस्य साधनव्यापकतानवच्छेदकत्वासम्भवात् निरुक्तधर्मवत्त्वमिति न सोपाधितापत्तिरिति भावः । अत्र सम्बन्धादिविवक्षा स्वयमूह्या । सहानवस्थाननियमलक्षणविरोधितायाः प्रतियोगितास्वरूपताखण्डनस्य प्रकृतानुपयोगित्वशङ्काव्युदासार्थं तत्रयोजनं दर्शयति, 'अनवस्थामिति 'सहानवस्थाननियम इति घटकस्य नियमस्य व्याप्तिरूपतया अनौपाधिकत्व-घटकोपाधिशरीरनिविष्टप्रतियोगितायाम् अनौपाधिकत्वान्तरस्य प्रवेशः तद्वृत्तकप्रतियोगित्वान्तरे वा अनौपाधिकत्वान्तरमस्यैवेत्येवं क्रमेण व्याप्तिज्ञानविषयानवस्थामित्यर्थः । यद्यपि सहानवस्थाननियमस्तदधिकरणसामान्यावृत्तित्वं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावरूपं न व्याप्तिघटितमिति नानवस्थावसरः । न च तदभावव्याप्यत्वरूपसहानवस्थाननियमपदार्थाभि-

प्रायेणानवस्थाप्रदर्शनमिति वाच्यम् । एवं सत्यग्रे सत्ताभाव-
वत्समवेतत्वाप्रसिद्ध्या समवायेन सत्ताभावप्रतियोगितायाम-
व्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्यापत्तेः । तथापि तदधिकरणावृत्तित्वं यथा-
श्रुतम् । यदि च सहानवस्था न नियमपदार्थः तदा विशिष्ट-
सत्ताद्यभावप्रतियोगित्वासंग्रहः विशिष्टस्यानतिरेकेण तत्र विशिष्टा-
भावाधिकरणावृत्तित्वस्य दुर्लभत्वात् इति यदभाववन्निष्ठाधि-
करणतासामान्ये यद्व्यभिन्नानिरूपितत्वाभावस्तद्वत्त्वमेव विव-
क्षणीयं घटाभावादिमन्निष्ठान्यदीयाधिकरणतामादाय पटादि-
निरूपितत्वस्याभावसत्त्वादतिप्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदम् ।
तदर्थञ्च व्याप्तिरेवेत्यभिप्रायेण इदं, तादृशाधिकरणतायां प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया अग्रे अप्रसिद्धि-
प्रदर्शनसङ्गतिः कपिसंयोगादेस्तदभावाधिकरणे भिन्नदेशवच्छेदेन
घटादेश स्वध्वंस-प्रागभावाधिकरणे द्रव्यभिन्नकालावच्छेदेन हृत्या
अव्याप्तिमाशङ्क्य पूरयति, 'एकेति तथाच एकदेशावच्छिन्नं सदेक-
कालावच्छिन्नं यदेकाधिकरणावस्थानं तदभाव इत्यर्थः । देश-काला-
वच्छिन्नत्वयोरनुगतरूपेण निवेशस्तु न युक्तः कपिसंयोगादि-तद-
त्यन्ताभावयोरेककालावच्छेदेन संयोग तत्रागभावाद्योश्चैकदेशाद्यव-
च्छेदेन एकाधिकरणवृत्तितया तद्दोषतादवस्थ्यात् (१) । यद्यप्येक-
देश-कालावच्छिन्नमित्यादेरभावावच्छेदकदेशावच्छिन्नं तदवच्छेद-
ककालावच्छिन्नं यत्तदधिकरणनिष्ठमधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वं
तत्सामान्ये यन्निरूपितत्वाभावस्तत्त्वं वा अर्थो न सम्भवति वृत्त-

(१) अव्याप्तितादवस्थादिति पा० ।

निष्ठकपिसंयोगवच्छेदकशाखयामपि तादृशसंयोगानुत्पाददशायां
 तत्र तदभावावच्छेदकत्वात् तादृशसंयोगवच्छेदककालस्यापि
 मूलावच्छेदेन तदभाववृत्तौ तथात्वादव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, तथापि
 शाखावच्छेदेन कपिसंयोगादिसत्त्वदशायामपि इदानीं शाखायां
 वृत्तौ न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तिवारणाय (१) तादृशप्रतीत्या
 कालविशेषावच्छिन्नस्यैव देशस्यावच्छेदकत्वमवगाह्यते इति
 स्वीकरणीयं तादृशदेश-कालयोर्बृत्तेऽभाववृत्तौ पृथगवच्छेदकत्व-
 सम्भवेऽपि तत्कालावच्छिन्नतद्देशस्यानवच्छेदकत्वान्नातिप्रसङ्गः ।
 तथाच यत्कालावच्छिन्नयद्देशस्याभाववृत्तावच्छेदकत्वं तत्काला-
 वच्छिन्न-तद्देशावच्छिन्नत्वमेकदेश-कालावच्छेदेनेत्यर्थ इति न
 दोषः, कालपदं क्षणपरं, तेन दिवसाद्यात्मकस्यूनकालावच्छिन्न-
 शाखादेः संयोग तदभावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । देशपदमव-
 च्छेदकदेशान्तरानवच्छिन्नदेशपरं तेन विभिन्नभागावच्छिन्नस्थूला-
 वयवस्य प्रतियोगि-तदभावीभयावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः ।
 अथैवमपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमाद्दृष्टत्वाद्यभावप्रतियोगि-
 त्वासंग्रहः तदवच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धेः । न चैकदेश-कालावच्छेदेनेत्य-
 स्यानवच्छिन्नत्वविशेषणतात्पर्यान्न दोष इति वाच्यम् । संयोगा-
 द्यभावस्यानवच्छिन्नाधिकरणतावति गुणादौ संयोगादेरवृत्त्या
 संयोगाद्यभावस्य प्रतियोगित्वसंग्रहेऽपि संयोगादेरनवच्छिन्नाधिक-
 रणत्वाप्रसिद्ध्या तत्रप्रतियोगित्वासंग्रहात् । न चाभावाधिकरणतायां

(१) अत्रावच्छेदेन संयोगसत्त्वदशायाम् इदानीं अथे वृत्तौ न कपिसंयोगीति
 प्रतीत्यापत्तिवारणार्थेति पा० ।

न तद्विशेषणम् अपि तु यद्वन्निष्ठाधिकरणतायामेवेति (१) नायं दोष इति वाच्यम् । एवमपि संयोगादेः स्वसमानाधिकरणगगनाद्यभावप्रतियोगित्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

यत्तु व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे यदधिकरणनिष्ठाभावाधिकरणतायां यद्यत्क्षणावच्छिन्नयद्देशानवच्छेद्यत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकत्वे सति यदधिकरणनिष्ठस्वाधिकरणतायां यद्व्यत्क्षणावच्छिन्नयद्दृश्यद्देशानवच्छिन्नत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकतदभावकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगिन्यपि तस्याक्षतत्वात् । तथाहि पटादौ घटत्वाद्यभावाधिकरणता यद्देश-कालानवच्छिन्ना तदनवच्छिन्ना व्याप्यवृत्तिघटत्वाद्यधिकरणताप्रसिद्ध्या तदनिरूपकत्वादनवच्छिन्नस्वाधिकरणतावद्घटादिनिष्ठतादृशपटत्वाभावाधिकरणत्वनिरूपकघटत्वाद्यभावकत्वाच्च घटादेः स्वाभावप्रतियोगित्वनिर्व्वाहः, घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणसंयोगादिप्रतियोगितावारणाय सत्यन्तं, संयोगादेर्गगनाद्यभावप्रतियोगित्ववारणाय विशेषदलं, विभिन्नक्षणावच्छिन्नस्य संयोगादिविशेषावच्छेदकाग्रादेशदभावाधिकरणतावच्छेदकत्वाद्दृक्षादिनिष्ठतदभावाधिकरणताया न अग्राद्यनवच्छेद्यत्वं किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणघटाद्यवयवानवच्छेद्यत्वमेव तदनवच्छिन्ना च वृत्तनिष्ठसंयोगविशेषाधिकरणतापीति तत्राव्याप्तिरतः क्षणत्वनिवेशः, तन्निवेशे च यत्क्षणावच्छिन्नस्य मूलादेः प्रतियोग्य-

(१) तद्विशिष्टाधिकरणतायामिति पा० ।

वच्छेदकत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतदनवच्छेद्यत्वमभावाधिकरणतायां तादृशतदनवच्छेद्यत्वञ्च न प्रतियोग्यधिकरणतायामिति तथा-विधाधिकरणत्वान्तरानिरूपकत्वं प्रतियोगिन्यक्षतमेवेति नाव्याप्तिरिति, तदपि न, मूलाग्रादिरूपविभिन्नावच्छेदेन मध्यभागादिरूपैकावच्छेदेन च वृक्षादौ वर्तमानयोः संयोगयोरेकस्यापराभावप्रतियोगित्वापत्तेः एकसंयोगाभावाधिकरणतायास्तादृशमध्यभागाद्यनवच्छिन्नत्वात् अपरसंयोगाधिकरणतायास्तदनवच्छिन्नत्वेनापरसंयोगस्य तदनवच्छिन्नाधिकरणतान्तराप्रतियोगित्वात् सत्यन्तदलसत्त्वात् तत्संयोगावच्छेदकापरादिभागस्यापरसंयोगाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वेन विशेष्यदलसत्त्वात् ।

मैवं यादृशयादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्-यन्निष्ठं यदभावाधिकरणत्वं तन्निष्ठं यत्तादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववदधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वविवक्षया सामञ्जस्यात् । गगनादेः स्वाभावाभावत्वं नोपेयते इति स्वाभावनिष्ठतत्प्रतियोगित्वासंग्रही न दोषाय । अन्योन्याभावप्रतियोगिनि मूलोपदर्शिताव्याप्तिमुद्धरति, 'अत्रेति, 'वङ्गादेर्वृत्तेरिति, सम्बन्धविशेषमनन्ताभ्य अभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावनिवेशे अव्याप्तिरत इति शेषः । 'येन सम्बन्धेनाभाव इति यः सम्बन्धो यदभावप्रतियोगितावच्छेदकतयाभिमतः इत्यर्थः, एवमन्योन्याभाववति प्रतियोगिनस्तादात्म्याभावेऽपि तेन सम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या तत्र तेन सम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वं दुर्घटमत आह, 'तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्ताविति । स्वयं दूषणान्तरमाह, 'परन्विति, तदिति सामा-

न्यादाविति शेषः । 'समवायेन वृत्तेः' प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
समवायेन स्वसम्बद्धत्वस्य, 'तादृशेति तादृशेन प्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धेन स्वसम्बद्धं यदधिकरणं तदवृत्तितदभावकत्वाभिधाने
चेत्यर्थः, तथा सति सत्तासमवाय्यवृत्तित्वस्य तदभावे सत्त्वेन उक्ता-
व्याप्तिपरीहारासम्भवादिति भावः । 'व्यधिकरणसम्बन्धेति व्यधि-
करणसम्बन्धेन संयोगादिना गुणाद्यभावप्रतियोगितायां तेन सम्ब-
न्धेन गुणादिसम्बद्धाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिरित्यर्थः । इदमुप-
लक्षणं, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि काले
कालिकादिसम्बन्धेनाभावस्य वृत्त्या अनुयोगिताविशेषरूपाभाव-
त्वावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिरवश्यं वाच्या तथाच स्वरूपविशेष-
सम्बन्धेन सत्ताद्यभावस्य यः सत्तादिरूपोऽभावस्तत्रप्रतियोगित्वा-
संग्रहोऽपि द्रष्टव्यः सत्ताद्यभावसम्बन्धाधिकरणसामान्यादौ सम-
वायादिरूपतादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । 'वक्ष्यमाणरीत्येति यादृ-
शसम्बन्धसामान्ये एकदेश-कालावच्छिन्नयदभावाधिकरणानुयोगि-
कत्वस्य यद्रूपविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य च हायोर्व्यतिरेकस्तद्रूप-
वत्त्वं तादृशसम्बन्धेन तदभावप्रतियोगित्वमितिरीत्येत्यर्थः । न च
व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानुपगमे देश-कालावच्छिन्नाभावाधिकरण-
त्वाप्रसिद्ध्या तद्वृत्तितोभयाभावस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । एक-
देश-कालावच्छिन्नाभावाधिकरणानुयोगिकत्वस्थले यद्यदधि-
करणनिष्ठाभावाधिकरणतायां यद्यद्देश-कालानवच्छिन्नत्वावच्छि-
न्नत्वोभयाभावस्तत्र तत्तद्देश-कालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभया-
भावस्तत्तदधिकरणानुयोगिकत्वद्वयं निवेश्य तद्द्वयप्रतियोगि-

कत्वे तच्चितयत्वावच्छिन्नाभावनिवेशेन सामञ्जस्यात्(१) । न चैव-
मपि समवायैक्यमते समवायेन द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वासं-
ग्रहः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताधर्मिको-
भयाभावविवक्षया अधिकरणमेदेन भेदं व्यवस्थाप्य तत्संग्रहे
चान्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिः तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणताया-
अप्रसिद्धेः सम्बन्धिता च सम्बन्ध एवेति तद्विशिष्टकोभयाभावविवक्षणे
पूर्वोक्तदोष एवेति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-
निरूपितानुयोगिताधर्मिकस्य यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धप्रति-
योगित्व-निरुक्तयदभावाधिकरणवृत्तित्वोभयाभावस्य विवक्षया स-
मवायैक्यमतेऽतिप्रसङ्गवारणाय द्रव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वादिप्रतियोगिक-
त्वविशिष्टसमवायप्रतियोगिकत्वविवक्षयानुयोगितातो गुणादिनि-
ष्ठतदनुयोगिताभेदस्यावश्याभ्युपेयत्वेन प्रतीकारसम्भवात् अधिकमग्रे
वक्ष्यामः । अवृत्तिगगनादेस्तदभावनिष्ठं प्रतियोगित्वं नोपेयत एव
तत्स्वीकारे च यस्य येन सम्बन्धेनाधिकरणे यस्य येन सम्बन्धेनाव-
च्छिन्ना एकावच्छेदकावच्छिन्ना वा वृत्तिः तदुभयावृत्तिः स्ववृत्तिर्यो-
धर्मः स्वभिन्नत्वे सति तद्वन्मवत्त्वमेव तत्सम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठानु-
योगितानिरूपकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमिति विवक्षणीयं
तादृशधर्मस्य घट-तदभावान्यतरत्वादिकमेव । अवृत्तिद्वयस्य परस्म-
रप्रतियोगित्ववारणाय वृत्तिमन्निष्ठत्वेन धर्मो विशेषणीयः । एव-
मपि गोत्वादेरश्वत्वादिप्रतियोगिताप्रसङ्गवद्वटत्वादी द्रव्यत्वाद्य-
भावप्रतियोगित्वप्रसङ्गतादृवस्थ्यमेव स्वाभावविरोधित्वनिवेशे वक्ष्य-

(१) न चेत्यादिः सामञ्जसादित्यन्तः पाठः कश्चिद्विदादर्शपुस्तके नास्ति ।

माणमत इव स्वाभावेत्यत्र षष्ठ्यर्थप्रतियोगितानिवेशिनात्माश्रय एव विरोधिताघटकोभयाभावादावपि प्रतियोगित्वान्तरप्रवेशादनवस्था चेत्यपि बोध्यम् । 'तत्त्वावच्छेदकेति प्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः, 'अप्रमत्त्यतिप्रसक्ती इति, घटाद्यन्योन्याभावाभावस्य तद्यतियोगितावच्छेदकघटत्वादिमात्ररूपत्वात् इति भावः । ननु नेदं प्रतियोगितापदमुख्यार्थनिर्वचनं किन्तु व्याप्तिलक्षणप्रविष्टोपाधित्वघटकव्यापकतानिविष्टप्रतियोगितास्वरूपनिरूपणमेव तादृशप्रतियोगितायाः भेदप्रतियोगिसाधारण्यविरहेऽपि न क्षतिः तावतापि व्याप्तिलक्षणस्य निर्दोषत्वादित्यत आह, 'प्रकृतोपयोगीति, 'अत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति, धूमवान् वक्त्रेरित्यादौ अयोगोलकान्यत्वादिरूपस्य उपाधिः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया व्यापकत्वानुपपत्तिरिति तद्विपर्ययैवात्यन्तपदोपादानं, यदि चाभावाभावत्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगिव्याहृतं प्रतियोगित्वमुपाधित्वघटकव्यापकताशरीरे निवेश्यते तदा साध्यवन्निष्ठोपाधिभेदमादाय दोषस्यानवकाशात्तद्वैयर्थ्यमिति भावः । ननु साध्यवन्निष्ठध्वंस-प्रागभावप्रतियोगिन-आर्द्रेन्धनादेरुपाधितानिर्व्याहायात्यन्ताभावपदोपादानं तस्यापि तदुध्वंस-प्रागभावरूपत्वादित्यत आह, 'सर्व्वेति, व्यभिचारिणीति शेषः । 'नित्यस्य' व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदादेः, द्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितामादायासम्भववारणार्थं प्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेन आर्द्रेन्धनादेरपि ध्वंसादिप्रतियोगितानवच्छेदकार्द्रेन्धनायोगोलकभेदान्यतरत्वादिना आर्द्रेन्धनादेरप्युपाधित्वसम्भव इत्याशयेनाह, 'नित्य-

साधारणेति, न च ध्वंस-प्रागभावादीनां सामान्यधर्मो न प्रतियोगि-
तावच्छेदक इति साध्यवन्निष्ठध्वंस-प्रागभावादिरूपाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकं नार्द्रेन्धनत्वमिति नित्यसाधारणरूपपर्यन्तानुसरणम-
फलमिति वाच्यम् । स्वसमानाधिकरणार्द्रेन्धनासमानकालीन-
तप्रागभावानां तादृशतप्रागभावासमानकालीनतडुंसानामार्द्रेन्ध-
नत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अन्यथा ध्वंस-प्रागभावयोर-
त्यन्ताभावविरोधित्वमते तादृशध्वंस प्रागभावाधिकरणे अत्रेदानी-
मार्द्रेन्धनं नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तेः । वस्तुतस्तु एतद्धूमवान्
वह्नेरित्यादौ इन्धनादिव्यक्तीनां नोपाधिता सम्भवति एतदार्द्रेन्धन-
त्वादेः साध्यवन्निष्ठध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्याशङ्कायां
‘नित्यस्येत्यनेन तद्व्यक्तीनां व्याप्तिलक्षणाप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्युक्त्वा
तादृशोपाधीनामपि व्यापकरूपिणीनाधितया व्याप्तिलक्षणप्रवेश-
एवेति ‘नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य चेत्यनेनाभिहितं, नित्य-
साधारण्यञ्चात्र तद्देशनिष्ठध्वंसाद्यप्रतियोगिसाधारण्यार्थकं, तं-
द्रेन्धनत्वादेरपि सुग्रहान्न न्यूनमेति ध्येयम् । ‘उपाधित्वसम्भवादिति,
तयाचार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकृतोपाधित्वानुपपत्तावपि न
व्याप्तिलक्षणातिप्रसङ्ग इति भावः । ‘इतरथा’ भेदप्रतियोगिता-
साधारणरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वे, ‘भेदप्रति-
योगितेति अयोगोलकभेदादिभेदप्रतियोगितेत्यर्थः । अथायो-
गोलकभेदादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया अनुपाधित्वेऽपि
अयोगोलकभेद-धूमवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्य उपाधितासम्भवा-
द्व्याप्तिलक्षणानतिप्रसङ्गो निर्व्याहृति, नहि तादृशान्यतरत्वावच्छिन्ने

धूमादिमति तदवच्छिन्नभेदो वर्तते येन भेदप्रतियोगितामादाय तदवच्छिन्नस्योपाधित्वं व्याहृत्येत । न च इदं जन्यं पृथिवीत्वादि-
त्यादौ परमाणुभेदादेर्जन्यनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साध्याव्यापकतया
जन्य-परमाणुभेदान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुसाधारणत्वेन (१)
साधनव्यापकतयोपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौपाधिकत्ववारक-
तया अत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यम् । साधनाव्यापकतायामप्यत्य-
न्ताभावनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नस्य
परमाणुभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नस्य च साधनवत्परमाणुनिष्ठभेदप्रति-
योगितया साधनाव्यापकतयोपाधित्वसम्भवात् ।

यत्तु घटाभावभिन्नं मेघत्वादित्यादौ घटाभावभिन्नत्वाद्यव-
च्छिन्नस्यापि साध्यवन्निष्ठघटाद्यभावस्वरूपघटाद्यभावनिष्ठस्वभेद-
प्रतियोगितया साध्यव्यापकत्वासम्भवेनानौपाधिकत्वापत्त्या तद्वारक-
तया अत्यन्तपदसार्थक्यं तत्पददाने घटाभावभिन्नादेः अत्यन्ता-
भावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वघटितसाधनाव्यापकत्वविरहेण अनु-
पाधित्वेऽपि घटाभावभेदादेरेवोपाधित्वसम्भवादिति तत्र । घटा-
भावभेदात्यन्ताभावस्यापि घटाभावमात्रवृत्तित्वेन तुल्ययुक्त्या
घटाभावरूपतया अत्यन्तपददानेऽपि तत्रोपाधिभौलभ्याभावात् ।
न चात्यन्तपदोपादानादत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वलाभा-
दुक्तस्थले घटाभावभिन्नस्य घटाभावात्मकस्वभेदीयभेदत्वनिरू-
पकप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्ववि-

(१) जन्यस्य घटादिध्वंस्य परमाणौ सत्त्वात् उक्तान्यतरत्वावच्छिन्नस्य पर-
माणुसाधारण्यम् ।

रहादुपाधित्वं सम्भवत्येवेति वाच्यम् । घटाभावभिन्नं पटत्वा-
दित्यादादुक्तक्रमेण साध्यव्यापकस्य घटाभावभिन्नस्य साधन-
समानाधिकरणघटाभावरूपस्वभेदप्रतियोगितया उपाधितापच्या
साधनाव्यापकत्वदलेऽपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वनि-
वेशनस्यावश्यकत्वेन प्रमेयत्वादिसाधनाव्यापकतया तस्योपाधित्व-
सम्भवात्, विवक्षान्तरेण घटाभावभिन्नभेदस्य घटाभावत्वरूपतया
तस्य साध्यासमानाधिकरणत्वान्नोपाधित्वहानिरिति भावः । घटा-
भावभेदस्य उपाधित्वोपपादाने घटाभावभिन्नस्यापि तदुपपादान-
सम्भवेनात्यन्तपदवेयर्थ्यस्यावश्यकत्वादिति चेन्न । अखण्डनित्यायोगो-
लकभेदादिरूपोपाधिः साध्यवति कथञ्चिदपि नात्यन्ताभावः विशि-
ष्टाभावस्य विशेष्य-विशेषणसम्बन्धप्रतियोगिताकत्वमतावलम्बनात्
ही नस्त इत्यादिप्रतीतिश्च परम्परासम्बन्धेन हित्वाद्यभाव एव विषय-
इति मताश्रयणाच्च । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा प्रतियोगि-
तायां विशेषणं देयं, तथाचाप्रतियोगित्वगर्भमेव व्यापकत्वं वाच्यम्
न तु प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपं, ग्रन्थकृतापि 'यदि चे-
त्यनेनानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रागनिर्भरो दर्शितः । एवञ्चा-
योगोलकभेद-साध्यवदन्यतरत्वावच्छिन्नस्योपाधित्वं(१) दुरुपपादमेव
साध्यवतः साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्, अयोगोलक-
भेदादेश्च तादृशभेदप्रतियोगित्वादत्यन्तपदसार्थक्यात् । नन्वेवमपि
नित्यसंसर्गाभावत्वरूपात्यन्ताभावत्वघटकध्वंसादिवाधकनित्यत्वांश-
स्यानतिप्रयोजनकत्वमेवेत्याशङ्कायां नित्यत्वांशो न निवेश्यत एव

(१) अयोगोलकभिन्नत्वावच्छिन्नेस्योपाधित्वमिति पा० ।

*Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	...	...	Rs. 1	14
*Mīmāṃsā Darṣana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	...	6	4
*Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3	12
*Nirukta, Vol. IV, fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	5	0
*Nītisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	...	1	14
Nityācārapaddhatih, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	6
Nityācāraparīpaḥ Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	6	14
Nyayabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	...	...	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	5	0
Nyayasarah	...	...	2	0
Padumawati, Fasc. 1-5 @ 2/	...	...	10	0
*Pariśiṣṭa Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	...	1	14
Prākṛita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	6
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	...	...	1	0
Prākṛta Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	...	...	1	8
Parācāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	12	8
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/- each	...	...	1	0
Pariksamukha Sūtram	...	...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	...	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	...	...	3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	1	4
Samaraseca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/	...	...	1	14
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	...	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	...	...	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	...	...	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	...	...	2	0
Suśruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	...	...	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	2	8
Sundaranandam Kavyam	...	...	1	0
Suryya Siddhanta fasc. 1	...	...	1	4
Syainika Sastra	...	...	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	...	...	9	6
Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	4
*Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	...	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	...	6	14
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	...	...	10	0
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	...	24	6
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	...	...	0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	...	...	1	4
Tattvārthadhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	14
Tirthacintāmaṇi, fasc. 1, @ /10/ each	...	...	0	10
Trikaṇḍa-Maṅgaṇam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	...	...	6	14
Uvāsagadaśā, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	...	...	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	...	...	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	...	...	6	14
Vidhāra Pārijata, Fasc. 1-8 Vol-II Fasc. 1 @ /10/ each	...	...	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	...	...	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	...	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I, Fasc. 1-3	...	...	3	12
<i>Tibetan Series.</i>				
Baudhyastotrasaṅgraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	...	...	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	4	0
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. I	...	...	1	0
Pag-Sam Shi Tūn, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	4	0
Rtogs brjod dpag khri S'iñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpala Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/- each	...	...	15	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/ each	...	...	14	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
Ālamgīrūmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each	...	...	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	4	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	...	...	55	8

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	...	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III,	...	...	36	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7 Vol 3 @ 1/4/ each	...	...	20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @/10/	...	...	0	10
*Bāds̄hāhnāmah, with Index. Fasc. 1-19 @/10/ each	...	...	11	14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @/10/ each	...	...	Rs.	5 10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	...	...	...	2 0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	...	3 0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	...	...	31	8
Fa rnaᅅg-i-Rashīdī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	...	...	...	21 0
Fih rist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	...	4 0
Futūh-ush-Shāh of Wāqīdī, Fasc. 1-9 @/10/ each	...	...	...	5 10
Ditto of Āzādi, Fasc. 1-4 @/10/ each	...	...	...	2 8
History of Gujarat	...	...	...	1 0
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @/12/ each	...	...	...	0 12
Hisatary of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	...	...	7 8
Iqālmanah-i-Jahāngirī, Fasc. 1-3 @/10/ each	...	...	...	1 14
Isābah with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	...	...	...	51 0
Ma'sāir-i-Ālaungirī, Fasc. 1-6 @/10/ each	...	...	...	3 12
Ma'a'sir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/ each	...	...	...	35 0
Maghāzi of Wāqīdī, Fasc. 1-5 @/10/ each	...	...	...	3 2
Marhamu 'L Ilali 'L-Mu'Dila	...	...	...	1 0
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @/10/ each	...	...	...	9 8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	...	...	...	16 0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @/10/ each	...	...	...	11 14
Ditto Part 3, Fasc. 1	...	...	...	1 0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @/10/	...	...	...	0 10
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @/12/ each	...	...	...	1 8
Qawāminu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	...	...	...	5 0
Riyāzu-s-Salātin, Fasc. 1-5 @/10/ each	...	...	...	3 2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	...	...	...	5 0
Tadhkira-i-khushnavisān	...	...	...	1 0
Tabaqāt-i-Nāsirī, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	...	...	...	14 0
Ditto Index	...	...	...	1 0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc. 1-7 @/10/ each	...	...	...	4 6
Tārikh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif. Fasc. 1-6 @/10/ each	...	...	...	3 12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	...	...	3 0
Tuzuk-i-Jahāngirī, (Eng) 1 @ 1/	...	...	...	1 0
Wis-o-Rāmin, Fasc. 1-5 @/10/ each	...	...	...	3 2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @/10/ each	...	...	...	10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number
Discount of 25% to Members
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
9. Kaqmiraqabdamra, Parts I & II @ 1/8/ ... 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott, ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each ... 34 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N. B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

Books are supplied by V. P. P.

23-2-12.

B
132
N8G3
1910
v.1
pt.6

Gangesa
Tattvacintamani-didhiti-
vivrti

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
